

Prawosławna teologia polityczna i politologia – charakterystyka z perspektywy doktryny prawosławnej

Orthodox Political Theology and Politology – Characteristics from the Perspective of Orthodox Doctrine

Słowa kluczowe: teologia polityczna, politologia religii, prawosławie, doktryna, prawosławny etos społeczny, Cerkiew.

Key words: political theology, politology of religion, Orthodoxy, doctrine, Orthodox social ethos, Church.

Streszczenie

Niniejszy artykuł koncentruje się na przedstawieniu definicji i wskazaniu zasadniczych różnic między istniejącymi w naukowych opracowaniach określeniami prawosławna teologia polityczna oraz politologia prawosławna. Oba charakteryzują subdyscypliny naukowe, w których możemy poszukiwać odpowiedzi na pytanie o relacje Cerkwi ze społeczeństwem, stosunek do modeli politycznych oraz wydarzeń o charakterze globalnym, w tym do wojen i konfliktów politycznych. Systematyzacja pojęć pozwala na próbę przedstawienia właściwego obszaru i metodologii badań. Wnioski skupiają się wokół postulatów precyzji terminologicznej i wyznaczenia właściwego obszaru badawczego, co pozwoli na przyjęcie odpowiedniej metodologii analizy i rozwiązywania problemów w relacji Cerkwi ze światem

---

¹ Ks. dr hab. Marek Ławreszuk, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku.

społeczno-politycznym. Prawidłowa metodologia pozwoli zaś na dalszą drogę poszukiwania odpowiedzi i argumentów w dyskusjach dotyczących kwestii ogólnospołecznych, politycznych lub światopoglądowych.

Abstract

This article focuses on providing definitions and pointing out the fundamental differences existing in the academic studies between the terms Orthodox political theology and Orthodox politology. Both of them represent scientific sub-disciplines in which we can seek answers to the question of the Orthodox Church's relationship with society, its attitude towards political models and global events, including wars and political conflicts. The systematisation of concepts enables trial of presenting an appropriate research space and methodology. Conclusions are focused around the postulates of terminological precision and the selection of a proper research space, which will allow the adoption of a proper methodology for analysing and solving problems in the Church's relationship with the socio-political world. The correct methodology, in turn, will allow for a further path of searching for answers and arguments in discussions concerning general social, political or worldview issues.

Wstęp

Współczesne i historyczne modele polityczne i społeczne, modelujące je idee oraz niezliczone konflikty polityczne i społeczne będące dowodem ich wpływu, prowokują do ustosunkowania się do nich z perspektywy Cerkwi. Niniejszy artykuł próbuje zasygnalizować problem, który wynika z wpisania odpowiedzi Cerkwi w ramy jednej z określonych swymi definicjami subdyscyplin naukowych. Jedną z nich jest prawosławna teologia polityczna. Odmienną przestrzeń wskazują ci, którzy poszukują odpowiedzi w eklezjologii lub szeroko pojętej teologii. Jeszcze inną przedstawiają badacze, którzy szukają jej w obszarze politologii chrześcijańskiej lub politologii prawosławnej. Wielość tych ujęć bywa poszerzona o liczne warianty, wśród których wyodrębnia się m.in. teologia polityki, czy teologia władzy państwowej. Subdyscyplina ta jest także uzupełniana mniej lub bardziej sformalizowanymi węższymi tematycznie koncepcjami, które wybiórczo skupiają się na pojedynczych

zagadnieniach (m.in. faworyzowaniu lub negacji konkretnego systemu władzy, koncepcjach dotyczących konfliktów zbrojnych, wojny sprawiedliwej lub określonego systemu ekonomicznego). W zależności od przyjętej optyki, przedstawiony stosunek Cerkwi do problemów politycznych i relacji ze społeczeństwem może przyjąć diametralnie różne formy, opierać się na wzajemnie zróżnicowanej metodologii i wykorzystywać całkowicie odmienne argumenty.

1. Podstawowe pojęcia odnoszące nauczania w Prawosławiu

Na wstępie należy precyzyjnie zróżnicować wykorzystywane w dalszej części artykułu terminy: doktryna prawosławna oraz teologia. Nie można jednak precyzyjnie opisać doktryny bez wyjaśnienia, czym są dogmaty oraz teologumeny, bez uściślenia, co oznaczają normy lub zasady, które często są opatrywane uzupełnieniem: tradycyjne, eklezjalne, prawosławne, chrześcijańskie itd. Rozwijając definicję doktryny, musimy również scharakteryzować jej kluczowe elementy: teologię, kosmologię oraz antropologię. Te wstępne definicje pozwolą uporządkować przestrzeń badawczą, w której następnie spróbujemy umieścić teologię polityczną oraz politologię.

1.1. Doktryna prawosławna

Szeroko stosowany termin doktryna oznacza „ogół twierdzeń lub przekonań z określonej dziedziny wiedzy” („Doktryna” 2019) a w przypadku religii może być interpretowana jako „zespół wierzeń uznawanych przez daną religię” („Doktryna” 2019). Opierając się na tych definicjach, możemy wstępnie określić, że doktryna prawosławna oznacza wyznawany w prawosławiu system wierzeń, zasad, poglądów i twierdzeń. Posiłkując się definicją encyklopedyczną, możemy doprecyzować, że doktryna religijna składa się zazwyczaj z trzech elementów: teorii Boga, o której mówi teologia, teorii świata, analizowanej przez kosmologię religijną, oraz teorii człowieka, zawierającej się w antropologii („Doktryna” 2019). Z perspektywy religii można uzupełnić, że na doktrynę nie składają się wyłącznie teorie o Bogu, świecie i człowieku, albowiem pod określeniem

teoria rozumiemy najczęściej mniej lub bardziej sformalizowane stwierdzenia, które mogą być zarówno konstatacją rzeczywistości, jak też i mniej lub bardziej uzasadnioną koncepcją. Perspektywa religijna, a szczególnie chrześcijaństwo, mówi o doktrynie jako o afirmacji prawdy (Comstock nd.).

W oparciu o wstępną definicję możemy doprecyzować, iż doktryna prawosławna to wyznawany i uznawany w Cerkwi prawosławnej system wierzeń, zasad, poglądów i twierdzeń przekazujących prawdę o Bogu, o świecie i o człowieku. Doktryna prawosławna może jednak być rozumiana szerzej, nie tylko jako zestaw twierdzeń afirmujących prawdę, lecz również jako dodatkowe elementy wynikające w mniej lub bardziej oczywisty sposób z głoszonych prawd wiary. Wszystkie elementy prawosławnej doktryny łączy dobrowolna i świadoma ich recepcja ze strony wspólnoty (Borkowski 2018, 28). Doktryna opiera się bowiem na fundamentach objawienia, ale ustosunkowuje się również do zjawisk i idei, które nie były bezpośrednio poddane ocenie Bożego nauczania. Formowanie doktryny prawosławnej łączy więc w sobie elementy, które skrywają się za określeniami: dogmaty, normy lub zasady oraz teologumeny.

Percepcja tego terminu w aspekcie religijnym wskazuje na dwa poziomy jego rozumienia. Pierwszy zakłada niezmienność i podkreśla rangę przedstawianych wierzeń i zasad. Stąd rozumienie doktryny, która staje się wykładnią prawd wiary i wykorzystywanie w pracach teologicznych przymiotnika doktrynalny, wskazującego na elementy fundamentalne i niezmiennie. Drugi poziom rozumienia doktryny jest, jak wskazano wyżej, bardziej ogólny i otwarty, zawierając w sobie pełny zbiór wierzeń i zasad, tj. zarówno dogmatycznych, fundamentalnych, traktowanych jako aksjomaty, powszechnie obowiązujących i niezmiennych, jak też historycznych, zmiennych, uzupełnionych o często marginalnie istniejące poglądy i stanowiska.

1.2. Dogmat

Dogmat to „niezmienna, objawiona przez Boga, zdefiniowana przez Cerkiew oraz obowiązująca wszystkich wiernych prawda o Bogu i Jego relacji do świata i człowieka” (Przyczyna et al. 2022b, 157). W relacji z doktryną prawosławną jest to jej najbardziej jednoznaczny, fundamentalny i obowiązujący element. Dotyczy on wszystkich sfer oddziaływania doktryny: teologii, kosmologii oraz antropologii. Oczywiście traktaty teologiczne koncentrują się zasadniczo na dogmatach mówiących o Bogu, stąd pojawiają się wyodrębnienia mówiące o dogmatach chrystologicznych, pneumatologicznych lub trynitarnych. Niemniej jednak prawosławie wyznaje i głosi również dogmaty eklezjologiczne, eschatologiczne i antropologiczne, wśród których możemy wskazać na przykład: dogmat o jednej, świętej, apostołskiej i powszechnej Cerkwi, dogmat o życiu wiecznym przyszłego wieku, dogmat o czekającym ludzkość sądzie czy dogmat o dziewictwie Najświętszej Bogarodzicy.

1.3. Teologumen

Teologumenem określamy rozpowszechnioną opinię teologiczną, która nie jest dogmatem, która jednak ma podstawy i uzasadnienie w źródłach doktrynalnych, czyli w Piśmie Świętym i Świętej Tradycji (Przyczyna et al. 2022j, 448). Definicja teologumenu pokrywa się z istniejącą w doktrynie sferą opinii, które nie mają już radykalnego, obowiązującego charakteru. Podobnie jak dogmaty poruszają wszystkie sfery oddziaływania doktryny, mówiąc o Bogu, świecie i o człowieku. Chociaż nie można odnaleźć bezpośredniego ich uzasadnienia w prawdach objawionych, to ich obecność w prawosławnej doktrynie opiera się na spójności i zależności od dogmatów i objawienia Pisma Świętego i Świętej Tradycji. Dodatkowym czynnikiem sankcjonującym ich umiejscowienie w prawosławnej doktrynie jest ich wzajemna spójność, rozpowszechnienie analogicznych twierdzeń w historii Cerkwi i nienaruszalność już istniejących i przyjętych w Cerkwi twierdzeń. Ten kontrolujący czynnik często jest określany jako zgoda ojców (gr. ἡ Συμφωνία τῶν Πατέρων), znany w źródłach naukowych jako *consensus patrum*. To stwierdzenie,

zgodnie z którym każda nowa koncepcja, tj. każdy teologumen, musi być zgody z nauczaniem Jezusa Chrystusa, apostołów, ojców Cerkwi i późniejszych teologów, zgodnie z zasadą „tak jak wierzyli i nauczali wszyscy, zawsze i wszędzie” (Przyczyna et al. 2022k, 489).

1.4. Normy lub zasady

Doktryna może ostatecznie poruszać również zagadnienia wyrażane w formie przyjętych, zaakceptowanych norm lub zasad, które nie wchodzi w grupę dogmatów lub teologumenów. To szeroki i zróżnicowany zbiór dotyczący przede wszystkim teorii świata i człowieka. Normy są zróżnicowane historycznie i geograficznie. Powstawały i rozwijały się lokalnie, co oznacza, że niektóre z nich mogą być wzajemnie sprzeczne, tak jak np. lokalne praktyki liturgiczne poszczególnych autokefalii, kwestie kalendarzowe, spisy świętych, organizacja administracyjna poszczególnych autokefalii czy modeli życia ascetycznego. Do tej grupy możemy zaliczyć i takie elementy, które zyskują swój autorytet poprzez przynależność do sfery norm prawa kanonicznego (Znosko 1973, 44). Zróżnicowanie historyczne wskazuje, że możemy mówić zarówno o normach archaicznych, dzieląc je na wciąż obowiązujące i wygasłe, jak i o współczesnych zasadach. W zbiorze tym mogą się znaleźć zarówno elementy, które na podobieństwo teologumenów uzasadniają swoją obecność zgodnością z Pismem i Tradycją Święta, mogą również w nim być i takie, które są wyłącznie przejawem ludzkiej strony życia cerkiewnego.

Świadomość konieczności elastycznego wypracowania i stosowania norm i zasad eklezjalnych uwidacznia się już w klasycznych postanowieniach kanonicznych, gdzie mowa jest o utrwalonej tradycji, która musi posiadać swoją „dawność”². Oprócz tego statuty Cerkwi autokefalicznych współcześnie w dużym stopniu regulują możliwość ich wprowadzania, lub dokonywania niezbędnych aktualizacji i zmian. Modyfikacje te

---

² Kryterium dawności zwyczaju w prawosławnym kodeksie kanonicznym jest wyznaczone na podstawie analogii do 17 kanonu IV Soboru powszechnego oraz 25 kanonu VI Soboru powszechnego (Znosko 1973, 46).

dotyczą zarówno modelu organizacyjno-administracyjnego (np. podział diecezji, tworzenie nowych struktur administracyjnych), kanonicznego (np. modyfikacja przepisów dotyczących wymagań wobec kandydatów do stanu duchownego, zmiany w kryteriach możliwości zawierania związków małżeńskich wynikających z wieku kandydatów i podyktowane prawem cywilnym), jak i obrzędowo-liturgicznego (np. zmiana kalendarza liturgicznego, przeniesienie dat świąt, wprowadzenie nowych nabożeństw i modlitw, zmianę praktyk liturgicznych w dobie pandemii).

Analizowane normy lub zasady mogą uzurpować sobie znaczenie przynależne dogmatom lub teologumenom, być windowane w hierarchii, zwłaszcza jeśli opierają się na autorytecie historii, autorytecie obecności w zbiorach prawa kanonicznego czy też na aktualnej szczególnie współcześnie idei zgodności z normami świeckiego prawa, spójności z osiągnięciami współczesnej nauki lub zgodności ze świeckimi zasadami etycznymi czy ideami politycznymi. Taki mechanizm opiera się jednak na logicznym błędzie, który pragnie sankcjonować normę i wywyżżyć ją w hierarchii doktrynalnej, opierając się na argumentacji w postaci norm będących na tym samym lub nawet niższym poziomie³. Naruszenie właściwego miejsca przynależnego normom może, zdaniem S. Bułhakowa grozić albo zniewoleniem albo jego zupełnym przeciwieństwem, czyli samowolą (Bulgakov 1925, 76).

1.5. Teologia

Doktryna prawosławna często jest synonimicznie charakteryzowana jako prawosławna teologia. Jest to błędne utożsamienie, albowiem teologia jest częścią doktryny. Mówiąc o teologii, możemy mieć na myśli zarówno „sposób mówienia o Bogu wynikający z bogopoznania” jak i „dziedzinę nauki zajmującą się Bogiem, Jego relacją do świata i człowieka oraz kultem z Nim związanym” (Przyczyna et al. 2022h, 447–48). Możemy także, opierając się na tradycji patrystycznej, rozdzielić

³ „Nic, co wkradło się wbrew prawu i porządkowi, nie może pretendować na uzyskanie przywileju w sprawach, poczynionych zgodnie z przepisami” (Znosko 1973, 46 {7 kanon Soboru piąto-szóstego}).

nauczanie o Bogu na dwie dyscypliny: teologię i ekonomię (określaną również jako oikonomię lub ekonomię Bożą). Pierwsza z nich, w epoce ojców Cerkwi, koncentrowała się wyłącznie na nauczaniu o Bogu samym w sobie, druga zaś mówiła o „wszelkich relacjach Boga ze światem i człowiekiem” (Przyczyna et al. 2022h, 448; Przyczyna et al. 2022c, 176). W wąskim ujęciu teologia mówi więc wyłącznie o Bogu, w szerszym – dotyczy sfer kosmologii i antropologii, jednak wyłącznie w aspekcie ich relacji z Bogiem.

Teologia jako naukowa dziedzina, zajmuje się „Bogiem, Jego relacją do świata i człowieka oraz kultem z Nim związanym” (Przyczyna et al. 2022h, 447). Możemy więc stwierdzić, iż obejmuje wzajemne relacje, w tym też zwrotną relację człowieka, jednak tylko taką, która jest adresowana do Boga. Obok wyodrębnionej teologii dogmatycznej, biblijnej, patrystycznej czy porównawczej, w prawosławnej edukacji religijnej dziedzina wyszczególnia działy, koncentrujące się na relacji człowieka do Boga, wyrażanej bezpośrednio w postaci kultu czy też poprzez analizę reakcji człowieka na Boże nauczanie i powołanie. Te wyodrębnione działy to teologia liturgiczna, moralna i pasterska. Wzajemnymi relacjami wspólnoty wiary z Bogiem zajmuje się z kolei eklezjologia. Perspektywa prawosławna wyraźnie obawia się przewartościowania teologii prawosławnej jako dziedziny naukowej w kierunku religioznawstwa lub filozofii religii (Przyczyna et al. 2022h, 448).

Obok precyzyjnej definicji teologii istnieje jeszcze ujęcie szerokie. Nie wynika ono bezpośrednio z samego terminu, a już na pewno nie jest ściśle powiązane z prawosławną definicją, ale pojawia się w postaci wielu określeń, stanowiąc ich integralny element. Mówimy i piszemy o różnych teologiach. Wraz z przymiotnikiem ‘teologiczny’ i czasownikiem ‘teologizować’ są one postrzegane jako ‘rzeczy związane z nauczaniem o Bogu’ lub jako kwestie, które są analizowane z wykorzystaniem religijnej metodologii, religijnych terminów czy religijnej wrażliwości.

Szerokie granice teologii zostały zasygnalizowane przez współczesnych naukowców, którzy różnicują teologię *ad intra*, czyli zdefiniowaną

wcześniej sposób mówienia o Bogu i teologię ‘Cerkwi i świata’, która jest otwartą, hermeneutyczną, określaną również jako teologię *ad extra* (Asproulis 2021, 20–21). To, niekiedy określane jako potoczne, rozumienie teologii pozwala na poszerzenie granic poprzez wprowadzenie tematyki, która nie dotyka Boga, lecz raczej świata stworzonego przez Boga i relacji dokonujących się w tym świecie. Stąd pojawiały się i wciąż pojawiają się koncepcje teoretyzujące świat przyrody (ekoteologia), rolę kobiet (teologia feministyczna), relacje społeczne (teologia wyzwolenia), czy zagadnienia *stricte* polityczne (teologia polityczna) i łączące je z wybranymi elementami doktryny chrześcijańskiej.

W przypadku szerokiego rozumienia teologii, jest ona też często rozumiana potocznie jako wyrażenie stanowiska wobec określonego zjawiska oparte na doktrynie religijnej. W takim przypadku właściwe byłoby jednak wykorzystanie określenia ‘doktryna’, lub wskazanie wyodrębnionej jej części: kosmologii⁴, eklezjologii lub antropologii⁵.

Przestrzeń, którą obejmuje antropologia, jest złożona. Z jednej strony dotyczy człowieka, wszelkich jego relacji, celu jego istnienia, a więc obejmuje też zagadnienia interakcji społecznych. Z drugiej strony sama jest integralną częścią doktryny i czerpie swoją wiedzę i doświadczenie zarówno z kosmologii, jak i teologii. Kluczem do antropologii

---

⁴ Kosmologia podejmuje kwestie stworzenia świata, jego funkcji i przeznaczenia. Jest to również „dział teologii, który zajmuje się nauką o stworzeniu świata” (Przyczyna et al. 2022f, 249). Przestrzeń badawcza obejmuje cały świat (gr. ὁ κόσμος), co oznacza „całość stworzenia” (Przyczyna et al. 2022g, 249). W szerokim rozumieniu kosmologii obejmuje ona również eschatologię, tj. „dział teologii zajmujący się ostatecznym losem świata, ludzkości oraz każdego człowieka” (Przyczyna et al. 2022d, 185) oraz antropologię.

⁵ Antropologia to „nauka o człowieku, jego istocie, powołaniu, relacji z Bogiem wiatem” (Przyczyna et al. 2022a, 91). Jest to często wyodrębniany element doktryny prawosławnej, który jednak, przy szerokim rozumieniu świata-kosmosu, stanowi część kosmologii. Antropologia prawosławna, w przeciwieństwie do chrześcijaństwa łacińskiego, jest nastawiona do człowieka pozytywnie i obok zagadnień konfliktu wolności i łaski, tematyki upadku człowieka i rozdarcia ludzkiej natury, akcentuje przede wszystkim elementy przeobóstwienia (Paprocki 2004, 27).

prawosławnej, na co wskazuje ks. Wacław Hryniewicz, jest dogmat o Przenajświętszej Trójcy (Hryniewicz 1972, 222). Próbując usystematyzować strukturę prawosławnej doktryny, musimy uznać antropologię za jej integralny element, który nie tylko opiera się na doktrynie, lecz który jednocześnie ją kształtuje.

Charakterystyczną cechą prawosławnej antropologii jako integralnego elementu doktryny, jest brak ujednoczonego systemu (Paprocki 2004, 27–28). Jest to raczej otwarty zbiór szeregu fragmentarycznych detali, które szkicują finalny obraz. Ważnymi elementami tego nauczania o naturze i strukturze człowieka są zagadnienia: wolnej i zdolnej do transcendencji natury człowieka, obrazu i podobieństwa, przebóstwienia, dwóch aspektów bytu ludzkiego definiowanych przez *prosopon* i hipostazę. Prawosławna antropologia skupia się również na relacjach człowieka z Bogiem i ze światem, które uwzględniają fundamenty teologiczne i kosmologiczne prawosławnej doktryny. Antropologia mówi więc o ludzkiej moralności, o działaniach wyrażanych w sferze kultu i w życiu ascetycznym oraz o powołaniu do kinonii⁶.

Współcześnie teolodzy coraz częściej upatrują w antropologii otwartego ‘wyjściowego punktu’ do poznania chrześcijańskiej doktryny. Warunkiem prawidłowego jej wykorzystania musi być jednak jej krytycyzm wobec rozpowszechnionych sekularystycznych poglądów na człowieka. W analizie ks. Johna Meyendorffa związane jest to m.in. z odrzuceniem świeckich koncepcji autonomii człowieka, kosmocentryzmu czy socjomagnetyzmu (za Hryniewicz 1972, 218). Zadaniem antropologii jest więc odkrycie zgodnej z doktryną koncepcji człowieka i jego relacji z Bogiem i światem, z jednoczesną krytyczną analizą wszelkich innych rozpowszechnionych koncepcji.

Zagadnienia polityczne i społeczne powinniśmy rozumieć jako problemy związane z relacją człowieka lub części jej określonej grupy ludzi

---

⁶ Kinonia to aktywna więź człowieka z Bogiem i innymi ludźmi, oparta na szczerzej relacji, wymagająca aktywnej współpracy z Bogiem i ze światem (Cyryl Jerozolimski 2000, 318), wynikającej ze świadomego wyboru (Przyczyna et al. 2022e, 242).

z innymi. Z tego powodu koncepcje teologii politycznej powinny być analizowane z uwzględnieniem antropologii.

Wspólnotowa deklaracja „Ojciec nasz”, fundamentalne przykazania Jezusa Chrystusa „będziesz miłował Pana, Boga twego [...] Będziesz miłował bliźniego twego” (Mt 22,37-40) czy formuła „nikt nie może się zbawiać w pojedynkę”, stanowią punkty wyjścia prawosławnego, antropologicznego ideału relacji. Stąd antropologia staje się z kolei punktem wyjścia do przedstawienia prawosławnej eklezjologii, która mówi o realizacji postulatów wspólnotowości, o tworzeniu bogoludzkiego organizmu wspólnotowego, którą jest Cerkiew Chrystusowa (*Katechizm. Podręcznik do nauki Religii Prawosławnej* 1938, 25–29), tj. eucharystyczne zgromadzenie ludu Bożego (Kozłowski 2003, 77). Eklezjologia mówi nie tylko o idei doktrynalnej inspirującej i regulującej tworzenie i działalność tej wspólnoty, lecz również o jej historycznych i współczesnych, lokalnych i powszechnych formach.

W antropologii możemy też poszukiwać odpowiedzi na pytania dotyczące tragicznych wydarzeń. Problematyka zła w ujęciu prawosławnej antropologii wskazuje na jego niedoskonałość, nienaturalność względem woli Bożej. Ponieważ Bóg nie stworzył zła, doktryna prawosławna rozwija koncepcję teodycei (Losskij 1994, 110). Teodycea uzyskuje swe zwieńczenie w zmartwychwstaniu, które nadaje śmierci sens. Dlatego prawosławna antropologia, uzupełniając doktrynalne rozumienie zła, „zachowuje optymizm w problematyce zła, cierpienia i śmierci, gdyż sensem śmierci jest zmartwychwstanie” (Paprocki 2004, 36). Zło, cierpienie i śmierć, a więc i powiązane z nimi wojny, kryzysy polityczne i konflikty społeczne, prawosławna antropologia zestawia ze zmartwychwstaniem Chrystusa i powszechnym zmartwychwstaniem. W tym świetle pesymizm i groza zła zderzają się z optymizmem wynikającym z pokładanej w Bogu nadziei. Człowiek zaś nie jest „niewolnikiem grzechu, ale współpracownikiem Boga, istotą powołaną do przebóstwienia” (Paprocki 2004, 41).

2. Dwie drogi poszukiwań odpowiedzi na pytanie o relację struktur religijnych i świata społeczno-politycznego

Badania relacji społecznych są interdyscyplinarne. Już sama dziedzina nauk społecznych wskazuje na możliwość multidyscyplinarnej analizy, albowiem skupia wszelkie badania ekonomiczne, zarządzanie, geografie społeczno-ekonomiczną, gospodarkę przestrzenną, nauki o polityce, nauki o komunikacji społecznej i mediach, nauki o bezpieczeństwie, nauki prawne, nauki socjologiczne, pedagogikę, prawo kanoniczne, psychologię oraz stosunki międzynarodowe („Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych” 2022). W każdej z tych dyscyplin możemy poddać badaniu ziemską strukturę organizacyjną Cerkwi i analizować wzajemne relacje z innymi strukturami społecznymi. Wykraczając poza dziedzinę nauk społecznych, badania mogą się koncentrować na aspektach historycznych lub uwzględnić specyfikę relacji wynikającą ze zróżnicowania kulturowego. Wskazane studia mogą być jednak prowadzone również z uwzględnieniem norm regulujących takie relacje z perspektywy struktury eklezjalnej, tzn. uwzględniając nauczanie wspólnoty religijnej. Takie ukierunkowanie badań prowadzi do konieczności ich prowadzenia z uwzględnieniem dziedziny nauk teologicznych i odwołaniem się do doktryny danej religii. W zależności od założonych celów, studia nad relacjami Cerkwi i społeczeństwa są więc prowadzone w wielu przestrzeniach badawczych. Chęć głębszej i bardziej uniwersalnej lub interdyscyplinarnej analizy, doprowadziła do powstania wielu koncepcji prac naukowych, których założenia i cele spróbujemy prześledzić na przykładzie teologii politycznej i politologii.

Problem opisanego relacji struktur religijnych i świata społeczno-politycznego rozpoczyna się od ustalenia założenia, której z tych relacji przyznamy priorytet. Jeśli będzie to ujęcie religijne, wykorzystujące niezmiennie aksjomaty doktrynalne, to podejmowane badania będą miały charakter normatywny i apologetyczny (Góra-Szopiński 2015,

28). Będziemy je wówczas mogli określać np. jako teologię polityki. Jeśli podstawą studiów stanie się metodologia nauk społecznych (lub nauk politycznych), wówczas badania przyjmą charakter empiryczny i pozytywny i będą charakteryzowane jako politologia religii (Góra-Szopiński 2015, 28).

2.1. Politologia religii

Polska klasyfikacja dziedzin i dyscyplin naukowych umiejscawia nauki o polityce i administracji w dziedzinie nauk społecznych („Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych” 2022). Nauki o polityce, określane synonimicznie jako politologia, wśród wielu interdyscyplinarnych badań koncentrują się przede wszystkim na polityce rozumianej jako działalność dotycząca sprawowania władzy, na jej wpływie na życie społeczne, na jej strukturze, zadaniach i na relacjach z innymi ośrodkami władzy. Politologia skupia się na trzech zasadniczych kategoriach badawczych: władzy, państwie i polityce. Jeśli tematem zainteresowań politologii stanie się religia, to jej instytucjonalna strona, tj. jej liderzy, struktura administracyjna i wewnętrzne oraz zewnętrzne relacje, w naturalny sposób staną się odpowiednikiem głównych kategorii badawczych. Hierarchia i porządek władzy w strukturze religijnej, model organizacyjny, wzajemne zależności członków wspólnoty wiary, ich działania i motywujące je idee, staną się elementami podporządkowanymi metodologii badań politologicznych. Całość struktury religijnej w ramach określonych struktur administracyjnych, staje się wówczas przedmiotem badań nauk społecznych, która traktuje ją dokładnie jako ‘społeczność określonej religii’.

W ten sposób w obrębie nauk politycznych w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku, możemy mówić o wyodrębnieniu się nowej subdyscypliny o nazwie politologia religii. Obszar jej zainteresowań to przestrzeń wspólnego oddziaływania polityki i religii. Przedmiotem badań są zaś relacje między polityką a religią oraz ich sprzężone

działania (Góra-Szopiński 2015, 13). Zróżnicowanie definicji politologii religii wiąże się z przedmiotem badań, którym może być: a) analizowana przez pryzmat religii polityka, b) określona religia badana narzędziami z dziedziny nauk politologicznych, bądź c) całościowo ujęte pojęcie religii, czyli właściwie religijności, świadomości religijnej i jej wpływu na człowieka (Góra-Szopiński 2015, 16–17). Troiste zróżnicowanie przedmiotu badań zbliża politologię religii do francuskiego konceptu socjologii religii (Góra-Szopiński 2015, 17).

W dyskursie naukowym nowa subdyscyplina traktowana jest jednak różnorako. Oprócz konstatacji jej wyodrębnienia w ramach nauk politycznych nie brakuje też i głosów, które nie uznają jej zakończonej systematyzacji i uporządkowania. W ujęciu prof. Bogumiła Grotta politologia religii musi uwzględniać analizę specyfiki poszczególnych religii i tym samym powinna być umiejscowiona w dyscyplinie religioznawstwa (Góra-Szopiński 2015, 13–14). Kompromisowe głosy świata nauki postulują zaś podjęcie badań nad relacjami religii i polityki w ramach badań interdyscyplinarnych, które w zależności od ujęcia, mogą wychodzić z przestrzeni nauk politycznych lub dyscypliny religioznawstwa.

Do analizy zagadnień z określonej wyżej przestrzeni badawczej aspirowuje również dyscyplina nauk teologicznych. W tym aspekcie przyjęto jednak swoisty kompromis, który zagadnienia z perspektywy doktrynalnej ukierunkował na kolejną młodą subdyscyplinę – na teologię polityczną.

Politologia religii wiąże interdyscyplinarne badania, które wykorzystują metodologię nauk politycznych, teologii, religioznawstwa, etnologii, filozofii (w tym filozofii religii), socjologii (w tym socjologii religii), historii, ekonomii i innych nauk pomocniczych (Góra-Szopiński 2015, 15–16). Nawet przez przedstawicieli dyscypliny nauk politycznych aktywnie zajmujących się zagadnieniami politologii religii jest ona charakteryzowana jako dyscyplina służebna lub wspierająca inne dyscypliny naukowe (Michalak 2020, 249–250).

Uwzględniając sygnalizowane wyżej rozbieżności, zróżnicowanie przedmiotu badań i metod badawczych, bazując na wielu postulowanych definicjach, przyjmijmy, że to, co określamy mianem politologii religii, jest: „nauką o fenomenie religii w jego aspekcie politycznym, nauką o roli instytucji religijnych w kształtowaniu modeli politycznych i wpływu modeli politycznych na funkcjonowanie instytucji religijnych” (Góra-Szopiński 2015, 17). Powyższa definicja wyznacza i różnicuje nauczanie religijne i praktyczne działania, co jest zgodne ze współczesną koncepcją politologów religii (Michalak 2020, 250–252).

Uwzględniając powyższą analizę, politologia religii jest i powinna zostać zewnętrzną wobec nauk teologicznych dyscypliną analizującą idee polityczno-społeczne oraz działalność instytucji religijnych i ich wzajemne relacje z instytucjami społeczno-politycznymi z wykorzystaniem metodologii nauk politycznych, ekonomicznych, historycznych i filozoficznych. Z obszaru badawczego należy jednak jednoznacznie wyodrębnić idee religijne, które powinny być analizowane w innej dyscyplinie i z wykorzystaniem innej metodologii.

2.2. Teologia polityczna

W doktrynie prawosławnej, akcentującej przede wszystkim uniwersalny wymiar wiary i bezgraniczność w relacjach człowieka z Bogiem i ze światem, wszelka fragmentacja budzi ambiwalencję. Z jednej strony wyodrębnienie dyscyplin i subdyscyplin w ramach doktryny pozwala na precyzyjne wskazanie relacji prawosławia wobec konkretnych zjawisk. Z drugiej jednak strony – może być traktowane jako ograniczenie doktryny wyłącznie do wąskich, partykularnych celów. Możemy uznać, że w aspekcie rozwiązywania powszednich, zmiennych i często lokalnych kwestii administracyjnych, duszpasterskich, etycznych czy kanonicznych, Cerkiew opracowuje i wyodrębnia w ramach swej doktryny zbiory norm lub zasad, które pozwalają jej funkcjonować w zmieniających się uwarunkowaniach. W ten sposób może prowadzić swoją misję zarówno na terenie państw neutralnych światopoglądowo, jak i tych, które w określonym momencie historycznym stają się wrogię wobec chrześcijaństwa.

Normy regulują sposób i możliwości realizowania powołania Cerkwi w ramach określonego prawodawstwa państwowego i międzynarodowego czy przyjętych na określonym terenie norm społecznych. Dzięki ich elastyczności, która dopuszcza zróżnicowanie metod działania, Cerkiew może funkcjonować i działać zarówno w warunkach liberalnych systemów demokratycznych, jak i reżimów totalitarnych.

W chwili, gdy elastycznie opracowane i przyjmowane normy próbują zyskać większy autorytet, zaczynają one pretendować do roli teologumenów, autorytatywnych wypowiedzi kanonicznych, a nawet niepodważalnych i niezmiennych elementów prawosławnej doktryny. Dlatego pojawienie się w dyskursie teologicznym koncepcji teologii politycznej musi być przez nas przeanalizowane pod kątem założonego celu, jak też i tego, w jakiej randze sytuują się przedstawiane przez tę teologię koncepcje.

2.2.1. Od teologii, przez teologie, do teologii politycznej

Teologia polityczna pojawiła się w dyskursie naukowym obok szeregu koncepcji, które próbowały wyodrębnić z chrześcijańskiej doktryny elementy dotyczące mniejszych i wąskich zagadnień. Współcześnie w środowisku naukowym zauważalne są próby wprowadzenia wciąż jeszcze niedoprecyzowanej ‘prawosławnej politologii’ lub ‘prawosławnej teologii politycznej’, realizowane głównie przez archim. Cyryła Hovoruna (Hovorun 2023a; Hovorun 2023b; Hovorun 2016). Oprócz tego istnieje szereg koncepcji określanych mianem ‘teologii’, wśród których znajdują się zarówno te, stanowiące mniej lub bardziej zaawansowane rozważania nad wąskimi zagadnieniami religijnymi, jak i takie, które pretendują do profesjonalnej dyscypliny lub subdyscypliny z dziedziny nauk teologicznych. Możemy je ocenić przez pryzmat niefortunny zaadaptowanej terminologii, albowiem podejmując zagadnienia społeczne, etyczne, polityczne czy kwestie ekonomiczne, nie spełniają one kryterium podstawowej zgodności tematycznej teologii, albowiem nie mówią o Bogu. Kiedy jednak, wyodrębniając pojedyncze elementy doktryny chrześcijańskiej, próbują utworzyć z nich oddzielną dyscyplinę, powinny

być wnikliwie przeanalizowane pod kątem ich spójności z aktualnie obowiązującą akademicką systematyką.

Współczesne opracowania naukowe wspominają o mniej lub bardziej upowszechnionych koncepcjach teologii, do których możemy zaliczyć teologię wyzwolenia⁷, teologię nadziei, teologię feminizmu (Ruether 1993), teologię ekofeminizmu (Gebara 2023), ekoteologię (McDaniel 2007; Chukwuemeka i Kumbo 2023, 116), teologię zwierząt (Remele 2013, 102–103) czy zooteologię (Małek 2022, 271–173), teologię pracy (Bielik-Robson 2020, 15–16; Reck 1964, 229), a nawet teologię sportu (Dziubiński 1997).

Wśród współczesnych koncepcji teologicznych możemy wyszczególnić i takie, które w nawiązaniu do podstawowej definicji teologii koncentrują się na Bogu i Jego relacjach ze stworzeniem i nie angażują się w dyskurs ze współczesnymi koncepcjami społecznymi. Są one przede wszystkim zorientowane na zagadnienia doktrynalne, a ich cechą charakterystyczną jest koncentracja na jednym z elementów tej doktryny. Możemy więc je scharakteryzować jako specjalizacje w obrębie nauki teologicznej. Klasyczne wyspecjalizowanie wyodrębniło teologię trynitarną, chrystologiczną, pneumatologiczną, moralną, pasterską, porównawczą (Góra-Szopiński 2015, 14), zasadniczą, liturgiczną, które przyjęły na przestrzeni lat formę dyscyplin w dziedzinie nauk

---

⁷ Teologia wyzwolenia rozwinęła się środowisku rzymskokatolickim Ameryki Łacińskiej w latach 60. XX wieku (Løland 2021, 289; Chaves 2015, 114) i stanowiła próbę ustosunkowania się chrześcijan do współczesnych koncepcji społeczno-politycznych, aktywności politycznej, dążenia do sprawiedliwości społecznej, równowagi ekonomicznej czy też przestrzegania praw człowieka definiowanych przez współczesne systemy prawne (Wiedersheim 2022, 727). Mówiąc o interpersonalnych relacjach, pożądanym normach społecznych i dążeniu do ortopraksji, opierając się przy tym na nauczaniu Jezusa Chrystusa, powinna być ona postrzegana jako część chrześcijańskiej antropologii. Z prawosławnej perspektywy, zachowując precyzję terminologiczną, nie powinna być traktowana jako część teologii moralnej, gdyż w doktrynie prawosławnej teologia moralna mówi o etyce i moralności dotyczącej Boga i Jego relacji z człowiekiem, podczas gdy na określenie norm postępowania ludzi wierzących odpowiedzi udziela etyka chrześcijańska (Przyczyna et. al. 2022i).

teologicznych. Wśród nich pojawiają się również i takie, które przedmiotem badań obrały sobie wybrane koncepcje teologiczne, często funkcjonujące wcześniej wyłącznie jako odrębne, poboczne wątki dyskursu lub autorskie teologumeny. Przykładami takich teorii mogą być teologia nadziei⁸, ciemna teologia⁹ oraz teologia covidu¹⁰.

Cechą wspólną wszystkich tych koncepcji wydaje się być poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, co prawosławie czy też jakakolwiek inna

---

⁸ Teologia nadziei, nie pretendując do odrębnej dyscypliny teologicznej, staje się etykietą wskazującą na rozważania w ramach eschatologii, koncentrujące się na pytaniu o powszechne zbawienie, relację między sprawiedliwością a miłością i interpretację tekstów biblijnych i patrystycznych w duchu nadziei powszechnego zbawienia (Bokwa 2016, 27–28). Ze względu na znaczne zróżnicowanie prezentowanych autorskich koncepcji i bazowaniu na subiektywnie dobranych źródłach, nie możemy wskazać głównego nurtu tych rozważań i niezależnie od charakterystyki konfesyjnej, często mówi się nie o jednej teologii, ale o teologiach nadziei (Mittleman 2009, 202–204).

⁹ Ciemna teologia [ang. *dark theology*] jest wstępną, sytuowaną raczej w przestrzeni dyskursu filozoficznego, otwartą koncepcją, rozumianą jako ‘zespojenie takich dyscyplin naukowych jak eklezjologia, teologia polityczna, filozofia i teorie społeczne’. Ciemność nawiązuje do filozoficznego ujęcia tajemniczości i niemożliwości racjonalistycznego poznania ontologii, sygnalizuje ostrożność w określaniu granic poznania, jak i charakterystyki oddziaływania Boga na świat, jest określeniem niepoznawalności lub tajemniczości (Shishkov 2022, 2–4). Termin nawiązuje do: 1) patrystycznych rozważań nad apofatyzmem, w których niepoznawalność symbolizował mrok, co możemy zaobserwować m.in. w ikonografii; 2) koncepcji zła, opierając się na rozwinięciu biblijnego stwierdzenia: „Bóg jest światłością, a nie ma w Nim żadnej ciemności” (1 J 1,5) (Keller 2003, 200–204). Poznanie może, oprócz wymiaru apofatycznego i katafatycznego, wykorzystać również elementy negatywne (wydarzenia lub działania jednostek). Przykładem wykorzystania tej koncepcji jest m.in. próba odczytania działań szatana opisywanych w Księdze Hioba nie tylko do ukazania właściwych mu cech, lecz również do poznania dodatkowych informacji o Bogu. Innym przykładem może być rozwój chrześcijańskiej doktryny, która precyzowała dogmatyczne postanowienia prowokowana negatywnymi i błędnymi koncepcjami tych, którzy w wyniku soborowych decyzji zostali później określani mianem heretyków.

¹⁰ Rozważania nad kwestią wpływu pandemii koronawirusa na prawosławie archim. Cyryl Howorun nazwał teologią covidu. Przedstawiona analiza podejmuje szereg kwestii związanych z historycznie ograniczoną pandemią i związanymi z nią zmianami w relacjach społecznych, praktykach obrzędowych i pytaniach o wpływ na percepcję prawosławnej nauki antropologicznej oraz innych elementów doktryny (Howorun 2021).

wspólnota religijna mówi na określony temat lub jakie podejmuje działania. Metodologicznie koncepcje te wykorzystują szeroko rozumianą doktrynę, w której odnajdują argumenty powiązane z interesującym je zagadnieniem. Chociaż przyjmują one charakter naukowy, zazwyczaj zachowują dwuznaczność w określeniu swojej roli. Z jednej strony chcą być traktowane jako zewnętrzny obserwator, który analizuje i systematyzuje zawarte w doktrynie informacje, z drugiej strony – mają też tendencję do kreowania i modyfikacji doktryny ‘od wewnątrz’, próbując kształtować ją na potrzeby legalizacji w niej własnych idei. Analiza z zewnątrz plasuje je w kategorii zagadnień religioznawczych i tym samym logicznie uniemożliwia wykorzystanie określenia ‘teologia/teologie’. Próba wewnętrznego oddziaływania prowokuje do weryfikacji, czy nowa systematyzacja nie prowadzi do strukturalnego błędu, tzn. czy wyodrębnia zagadnienia, które już przynależą do określonego, precyzyjnie zdefiniowanego zbioru, czy nie tworzy paralelnego zbioru zasad lub czy nie rozprasza spójnych treści doktrynalnych dotyczących świata i człowieka, gromadząc je w odrębnych podgrupach. Należy też sprawdzić, czy nazewnictwo określonej koncepcji jest terminologicznie uzasadnione, tj. czy konkretna ‘antropologia’ dotyczy relacji i działań człowieka, ‘kosmologia’ mówi o świecie i o relacjach Boga i człowieka ze światem, a ‘teologia’ dotyczy Boga. Jeśli weryfikacja wskaże, że określona koncepcja nie jest zgodna z doktryną, jest niewłaściwie umiejscowiona w strukturze doktrynalnej lub też jest błędnie nazwana, wprowadzając mylne i niewłaściwe jej zrozumienie, należałoby dokonać niezbędnej korekty: nazewnicznej, metodologicznej lub odrzucić ją jako niezgodną z określoną doktryną i umiejscowić ją poza systemem doktrynalnym.

Uwzględniając wskazaną wyżej charakterystykę rozmaitych koncepcji, funkcjonujących w nauce i dyskursie naukowym teologii, spróbujemy ją zestawić z istniejącymi definicjami teologii politycznej i dokonać weryfikacji ich spójności. Ewentualne rozbieżności pozwolą

na przedstawienie postulatów w kierunku korekty lub wypracowania innej koncepcji.

2.2.2. Definicje teologii politycznej

Wstępna kwerenda definicji teologii politycznej wskazuje na jej dwojaką klasyfikację: jako element doktryny religijnej, lub jako część politologii, tj. nauki społecznej.

Według najstarszych opracowań Carla Schmitta, teologia polityczna stanowi integralną wiedzę o „metafizycznym jądrze wszelkiej polityki” (Meier 2003, 178–79), tj. próbuje wskazać na pewien niepodważalnie dominujący, istotny lub niezmienny model polityczny. Postrzeganie Boga jest w tej koncepcji sprowadzone do pewnej idei, dzięki której rodzą się idee społeczne i wszelkie ludzkie działania. W koncepcji teologii politycznej Schmitta Bóg nie jest aktorem działań, lecz inspiracją dla stworzenia symboli lub norm, które następnie są realizowane w życiu politycznym (Shishkov 2022, 1). Podobnie na ten temat pisze H. Meier, który teologią polityczną określa teorię lub doktrynę, która „rości sobie prawo do tego, by opierać się na wierze w Objawienie Boga” i staje się „pojęciem samookreślenia i autocharakterystyki” (Meier 2003, 180).

Inne pojmowanie teologii politycznej wskazuje na bezpośrednie oddziaływanie Boga na świat, argumentując to drastycznie zróżnicowanym rozumieniem prawdziwej egzystencji, ponadczasowej i bezgranicznej, która swoista jest Bogu, oraz relatywnej, czasowej i ograniczonej egzystencji człowieka (Shishkov 2022, 1).

W swej początkowej fazie teologia polityczna koncentrowała się wokół dwóch krańcowych stanowisk: wyłącznych działań ludzi inspirowanych ideami Boga oraz wyłącznych działań dominującego Boga, realizowanych ludzkimi rękami. Obie koncepcje teologii politycznej wykorzystują elementy doktrynalne do scharakteryzowania konkretnego, w tym przypadku – religijnego – modelu polityki. Innymi słowy, zmierzają do tego, by przedstawić model polityczny oparty na religii. W sytuacji, kiedy podejmujemy kwestię chrześcijańskiej teologii

politycznej, należałoby przede wszystkim oprzeć się na doktrynie chrześcijańskiej, by na jej podstawie ukazać chrześcijański model polityczny. W ten sposób zrodziły się prace naukowców, którzy w chrześcijańskiej doktrynie poszukiwali konceptualizacji politycznego wymiaru ziemskiej egzystencji (Asproulis 2021, 18).

W Kościele rzymskokatolickim rozbudowano koncepcję katolickiej nauki społecznej, pod którą rozumiano nie tylko jedną z wielu doktryn społeczno-politycznych, lecz również definiowano ją jako subdyscyplinę teologii moralnej (Góra-Szopiński 2015, 27).

2.2.3. Prawosławna teologia polityczna

W 2012 roku Aristotle Papanikolau przeciwstawił się zróżnicowanym definicjom teologii politycznej przedstawiając model łączący aktywne działanie i obecność Boga w świecie z koncepcją pasywnego Boga, który jest jedynie teoretycznym źródłem idei realizowanych przez ludzi (Papanikolau 2012, 2). W nauczaniu chrześcijańskim, objawionych prawdach Bożych, Papanikolau widział imperatyw do podejmowania działań, które stanowią realizację przykazania miłości do Boga i człowieka. Działania te, jego zdaniem, nie mogą być ograniczone wyłącznie do sfery liturgicznej i indywidualnej lub wspólnotowej relacji z Bogiem, co prowadzi do „parochializacji w małych wspólnotach” (Papanikolau 2012, 81), lecz musi przejawiać się w sferze społecznej i politycznej, jako praca na rzecz wspólnego dobra, tj. działań w kierunku zabezpieczenia i realizacji prawa do życia, równości społecznej, swobód religijnych, dostępu do służby zdrowia, równości ekonomicznej, prawa do pracy, ochrony środowiska i innych praw i swobód obywatelskich (Papanikolau 2012, 127–129).

Teologia polityczna Papanikolau koncentrując się na fundamencie relacji człowieka z Bogiem, dążenia do przeobstwienia i zbawienia, wskazuje, że nie może ona zostać zrealizowana bez zaangażowania człowieka w relację z innymi ludźmi. Chrześcijańska polityka nie może być więc zorientowana, jego zdaniem, na ‘idolatriczny własny interes’ wspólnot

chrześcijańskich, lecz charakteryzować się otwartością na alternatywne wierzenia, a nawet pozostawić otwartą przestrzeń dla tych, którzy w swym systemie wartości odrzucają Boga (Papanikolau 2012, 128–129).

Teologia polityczna Papanikolau stanowi więc próbę teoretycznej charakterystyki społeczeństwa, na rozwój którego wpływ mają chrześcijanie. Sugerowana, teoretyczna działalność chrześcijan, opierając się na chrześcijańskiej doktrynie musi być inkluzywna, cechować się otwartością na zróżnicowane społeczeństwo. Jest to więc teoretyczna koncepcja polityki, zbudowanej na fundamencie doktryny chrześcijańskiej, bez uwzględniania praktycznych przejawów działalności struktur kościelnych w historii. Zasada otwartości i inkluzywności prowokuje do określonych działań nie tylko w sferze politycznej i społecznej, lecz wymusza również podjęcie działań naprawczych w łonie samej organizacji cerkiewnej. Wpływa więc nie tylko na świat zewnętrzny, lecz pobudza również struktury wewnętrzne.

Wyodrębnione przez Papanikolau twierdzenia, mogą być przez nas uporządkowane w istniejących już normach teologii moralnej i prawosławnej eklezjologii. Teoretyczne założenia przedstawione przez Papanikolau są słuszne, jednak, z doktrynalnej perspektywy nie wprowadzają niczego nowego. W żadnym aspekcie nie poszerzają ani tym bardziej nie zmieniają fundamentów prawosławnego nauczania dotyczącego świata, człowieka jako jednostki i jako członka ogólnoludzkiej społeczności. Imperatyw miłości do człowieka budujący odpowiedzialność za relację z ludźmi i światem nie musi być wyodrębniany w ramach nowej subdyscypliny naukowej lub idei. Co prawda, regularnie pojawiają się w Cerkwi głosy, które przypominają o znaczeniu i roli fundamentalnych aspektów doktryny. Akcentując i reorganizując hierarchizację poszczególnych praw reagują one na historyczne potrzeby i potencjalne zagrożenia, jednak ani ich nie zmieniają, ani nie uzupełniają o całkowicie nowe treści.

Próba odczytania miłości do bliźniego w kontekście odpowiedzialności za działania polityczne, wprowadzane prawodawstwo państwowe

czy regulacje norm społecznych, powinna być traktowana jako pogłębienie rozumienia przykazania Jezusa Chrystusa, a nie jako nowa zasada doktrynalna.

2.2.4. Teologia polityczna a teologia polityki

Zróźnicowanie metodologii i przedmiotu badań doprowadziło na gruncie naukowym do próby wyodrębnienia dwóch teologii: teologii politycznej i teologii polityki (Góra-Szopiński 2015, 15). W takim ujęciu pierwsza próbowała odpowiadać na pytania dotyczące funkcji teologii w życiu polityczno-społecznym, druga zaś – analizowała politykę przez pryzmat doktryny religijnej. Takie zróźnicowanie cofa nas do przedstawionych wcześniej definicji politologii religii, gdzie również sygnalizowano dwustronną analizę polityki i religii. Wpływ relacji religii na politykę został w tej nowej subdyscyplinie przyswojony jako element właściwy dla dalszych rozważań, a więc sygnalizowane tutaj rozróżnienie na teologię polityczną i teologię polityki pierwszą z nich przenosi do przestrzeni badań politologicznych. W sferze badań teologicznych, a właściwie mówiąc doktrynalnych, pozostałaby w zasadzie teologia polityki.

Postulat zróźnicowania teologii politycznej i teologii polityki wydaje się jednak zbyt marginalny i trudno go zaobserwować w międzynarodowym środowisku naukowym. Stąd, po krótkiej charakterystyce, może być on przez nas zignorowany. Dodatkowym argumentem potwierdzającym pozorne zróźnicowanie i realnie widoczny brak systematyzacji, może być analiza tematyczna publikacji wydawanych w ramach polskiego rocznika „Teologia polityczna”. W okresie 19 lat tematyka poszczególnych roczników koncentrowała się na współczesnych lub historycznych zagadnieniach politycznych, które poddawane były różnorodnym analizom, w tym filozoficznej, kulturowej, duchowej czy politycznej. Stawiane akcenty ukazywały problematykę norm moralnych, podstawowych i rozwiniętych modeli organizacji życia społecznego, różnych koncepcji władzy, czy zagadnień związanych z lokalną polityką europejską, styków cywilizacyjno-kulturowych czy prawodawstwem poszczególnych

państw („Rocznik «Teologia polityczna»” 2023). Zagadnienia te poddane były wielostronnej analizie, w której sygnalizowano również ich ocenę z perspektywy doktryny chrześcijańskiej lub doktryn innych religii. Podejmowane w roczniku badania mogłyby zostać przypisane w opisaną wcześniej subdyscyplinę nauk politycznych określaną jako politologię religii.

Brak precyzyjnych granic teologii politycznej i politologii, przy wciąż nieuporządkowanych ich definicjach, rodzi obawy o spójność i klarowność dalszych rozważań. W każdej sytuacji opisywania wzajemnych relacji między polityką a religią należałoby, w zgodzie z postulowanymi subdyscyplinami, wyodrębniać w ramach teologii politycznej działania religii na politykę, oddziaływanie polityki na religię oraz ich jednoczesne wzajemne oddziaływanie.

Przedstawione koncepcje naukowe są więc aktualnie zróżnicowane poprzez wyodrębnianie nowych subdyscyplin i rozproszone, próbując wpisać się do różnych dziedzin i wykorzystywać ich metody badawcze. Zrozumiałym i oczekiwanym, wydaje się więc i kolejny krok – próba ujęcia holistycznego. Wszelkie teologie polityczne, teologie polityki i politologie religijne staną się wówczas elementami, w której będzie poszukiwany wspólny mianownik, jak również wspólny, uniwersalny klucz metodologiczny.

2.3. Poszukiwanie zbieżności w różnych koncepcjach teologii politycznych i politologii religii

Spośród przedstawionych wyżej definicji teologii politycznych wyłania się część wspólna, która może być skrótowo scharakteryzowana jako ‘koncepcja poszukiwania odpowiedzi na pytania polityczne i społeczne w oparciu o doktrynę religijną’. Poszukiwania badawcze mogą być teoretyczne, tj. przedstawiać idee religijne i wzorce norm społeczno-politycznych, lub praktyczne – ukazujące konkretne działania. W przypadku stosunku Cerkwi do kwestii polityczno-społecznych, ujęcie teoretyczne ukaże nam biblijne, teologiczne i antropologiczne prawa ustanowione w Cerkwi. W chwili, kiedy zapagniemy przedstawić

praktyczną stronę stosunku Cerkwi do tej problematyki, możemy jedynie skoncentrować się na historycznie i geograficznie ograniczonych przykładach, które, co oczywiste, będą wówczas zróżnicowane, a często również wzajemnie wobec siebie sprzeczne. Ponieważ chrześcijaństwo nie opiera się na subiektywnej i selektywnej adaptacji Bożego objawienia i Bożych praw, powinniśmy zredukować przestrzeń poszukiwań wyłącznie do modelu teoretycznego, który jednak wcale nie musi ograniczać się do oderwanej od rzeczywistości, czysto akademickiej dywagacji. Tak jak cała doktryna prawosławna stanowi wzór, który porządkuje praktyczne przejawy życia religijnego, podobnie i wyodrębniona jej część, którą definicje określają jako teologia polityczna, stanowi teoretyczny punkt odniesienia dla budowy relacji wspólnot religijnych z otaczającym ich światem. Wyodrębniony obszar badawczy, jak słusznie zauważył Góra-Szopiński, musi być spójny z aksjomatami doktrynalnymi (Góra-Szopiński 2015, 29). Jednocześnie może przedstawiać historyczne, geograficzne lub kulturowe zróżnicowanie.

3. Zagrożenia związane z wykorzystaniem współczesnych propozycji prawosławnej teologii politycznej i politologii prawosławnej

Tworzenie rozbudowanych koncepcji politycznych i społecznych, schematów zależności i nowych ideologii, uzurpujących sobie prawo do zgodności z Ewangelią Jezusa Chrystusa lub prawo reinterpretacji chrześcijańskiej doktryny, niesie w sobie wiele zagrożeń.

3.1. Absolutyzacja lub przewartościowanie elementów doktryny

Pierwszym niebezpieczeństwem staje się fałszywe oparcie na aurytecie doktryny prawosławnej, a szczególnie w jej niezmiennej, fundamentalnej, objawionej przez Boga i uświęconej części. Ideologie społeczne, imperialne, polityczne, wykorzystując argumenty historycznych precedensów, wywyższające autorytet ich piewców (zarówno w sposób religijny, np. podkreślając ich doświadczenie duchowe, ascetyczność, świętość, jak i w sposób polityczny, np. akcentując ich osiągnięcia administracyjne, słuszność wcześniej podjętych decyzji,

akceptację ze strony świata zewnętrznego), próbują prezentować się jako idee fundamentalne, obiektywne i obowiązujące w Cerkwi. Wplecenie często autorskich i absolutnie współczesnych koncepcji w struktury doktrynalne nierzadko było obnażane już przy pierwszych naukowych analizach porównawczych. Cytowany wcześniej Carl Schmitt, promując ideę bezgranicznego podporządkowania życia polityczno-społecznego wskazywanej w Biblii idei teokracji, ignorował relacje trynitarne, nadinterpretował znaczenie modelu władzy Imperium Rzymskiego i dlatego został dość jednoznacznie scharakteryzowany jako teoretyk, przedstawiciel stronnictwa ultrakonserwatywnego i monarchista (Kalaitzidis 2012, 19–21). Kalaitzidis słusznie konstatawał, że w przypadku koncepcji Schmitta, możemy mówić o braku spójności badań, albowiem „opierając się na argumentach zaczerpniętych z filozofii i teorii prawa, wypowiadał się on w imieniu chrześcijaństwa, teologii a nawet metafizyki” (Kalaitzidis 2012, 23).

Podparcie jakichkolwiek koncepcji autorytetem doktryny grozi próbą ich nieuzasadnionej idealizacji (por. Ratzinger 1990, 253). Uniwersalne idee chrześcijańskich relacji ze światem stają się wówczas podłożem dla wywyższenia i ugruntowania często czysto lokalnych, przemijających a nawet partykularnych zadań (Asproulis 2021, 17).

W pracach promotorów prawosławnej teologii politycznej często pojawia się kolejne nieuprawnione założenie – oparcie się na autorytecie prawa kościelnego lub autorytecie historii. Autorytet wydarzeń historycznych nie został nigdy usankcjonowany i może być w naturalny sposób odrzucony, albowiem na przestrzeni dwóch tysięcy lat z łatwością odnajdziemy historyczne potwierdzenia kompletnie sprzecznych działań struktur cerkiewnych (Ławreszuk 2009b, 160). Absolutyzacja prawa kościelnego w koncepcjach teologii politycznej również może być poddana krytyce, chociaż należy ją poprzedzić wyjaśnieniem. Prawo kościelne jest obowiązujące we wspólnocie, zaś jego przepisy stanowią wykładnię norm i ich zbiór. O ile przepisy te opierają się na normach doktrynalnych, obdarzone są autorytetem doktryny. Z drugiej jednak strony,

przepisy prawa nie mogą być utożsamiane ze źródłem prawa, albowiem zmieniają się w aspekcie historycznym, bywają zarówno przepisami obowiązującymi powszechnie w Cerkwi, jak i takimi, które mają charakter wyłącznie lokalny. Z tego powodu nie mogą stanowić źródła dla innych koncepcji eklezjalnych, w tym i tych, które były postulowane w ramach teologii politycznej. Mogą być wykorzystywane, jednak muszą zachować swój charakter pośredni, ukazując bezpośrednio i niepodważalne źródło doktrynalne (Ławreszuk i Makal 2022, 124–128).

Kolejnym zagrożeniem, może być niedowartościowanie, które nie do ocenia bądź to praktyki funkcjonowania struktur eklezjalnych, bądź też samej doktryny, traktując ją jako element zmienny, poddający się korektom lub uzupełnieniom wynikającym nie z objawienia czy próby bardziej precyzyjnego odczytania Bożych przykazań, lecz opartych na reakcji na czynniki zewnętrzne.

Politologia postrzega Cerkiew jako jedną z wielu struktur społecznych. Każdą z nich traktuje jako instytucję uporządkowaną według własnych zasad, prezentującą określone wartości, głoszącą odrębne idee. W swej metodologii może, ale też i nie musi uwzględniać hierarchizacji prawosławnej doktryny, wzajemnych zależności między analizowaną przez nich antropologią czy kosmologią chrześcijańską, a ignorowaną z założenia eklezjologią, ontologią czy eschatologią, których tematyka wymyka się poza granice politologicznej przestrzeni badawczej. Istotne z prawosławnej perspektywy kwestie łaski, opatrności, czy żywej relacji wewnętrznej wspólnoty, które są nierozzerwalnie związane z odpowiedzią na pytanie o stosunek prawosławia do konkretnych, współczesnych zjawisk, nie są przez politologów uwzględniane. O ile praktyczne działania Cerkwi mogą zostać obiektywnie przeanalizowane, o tyle w teoretycznej ocenie brakuje uwzględnienia w pełni tego, co prawosławie definiuje jako swoją doktrynę. Politologiczna analiza oficjalnych dokumentów soborowych, kanonicznych czy administracyjnych decyzji hierarchów, wypowiedzi teologicznych czy publikacji naukowych ignoruje część doktrynalnych argumentów (por. Czekalski 2009, 90).

Również postulaty politologów skierowane wobec objętych przedmiotem ich badań instytucji mogą się ograniczyć wyłącznie do wskazań z właściwej dla tej dyscypliny przestrzeni badawczej. Mogą więc postulować demokratyzację, polaryzację czy unifikację określonych postaw czy działań, ale nie będą w stanie uzasadnić zmian w fundamentach doktrynalnych, jak również nie wpłyną na zmianę moralnej oceny konkretnych zjawisk. Politologiczne uzasadnienie parytetu płci, sprawiedliwej wojny czy np. uzasadnionej, pozbawionej sankcji karnej, przemocy, może być odnalezione w określonych koncepcjach społeczno-politycznych lub systemach prawnych. Problemem może jednak być ich odnalezienie w przestrzeni doktryny religijnej, która nie została stworzona na podobieństwo doktryn politycznych i posiada inną hierarchizację i inne źródło pochodzenia. Politologia może więc doprowadzić do modyfikacji doktryny politycznej, jednak nie ma możliwości zmienić doktryny religijnej.

Niewłaściwym wydaje się reakcja prawosławnych teologów, którzy analizując zagadnienia relacji prawosławia do wojny, kryzysów humanitarnych i innych zagadnień społeczno-politycznych, przejmują optykę, metodologię i terminologię aktualnych dziedzin i dyscyplin naukowych, czy też retorykę opinii publicznej. Pożądane działania apologetyczne, krytyka niewłaściwych teorii głoszonych przez ludzi Cerkwi i potępienie sprzecznych z prawosławiem działań realizowanych w Cerkwi lub dotyczących Cerkwi powinno być prowadzone w oparciu o doktrynalną spuściznę prawosławia, koncentrując się przede wszystkim na jej fundamencie, czyli nauczaniu Jezusa Chrystusa. Jak wskazuje systematyka doktryny prawosławnej, kluczowe powinny być tutaj argumenty i metodologia płynąca z prawosławnej antropologii wspólnotowości i wolności oraz eklezjologii („Ihper tis tu kosmu Zois. To kinoniko itos tis Ortodoksis Eklisias” 2023, {§ 1–2}). Opierając się na współczesnej koncepcji patriarchatu konstantynopolitańskiego dotyczącej relacji Cerkwi ze społeczeństwem, wszelkie więzi społeczne powinny być zgodne z fundamentem doksologicznym, tj. stawiać Boga na pierwszym miejscu,

a jednocześnie wyrażać się w przestrzeni eucharystycznej, tj. przejawiać bezgraniczną i szczerą wspólnotowość („Ihper tis tu kosmu Zois. To kinoniko itos tis Ortodoksis Eklisias” 2023 {§ 2}).

3.2. Adaptacja doktryn politycznych i społecznych

Kolejnym zagrożeniem naruszenia spójności doktryny prawosławnej w sferze jej oceny wskazań dotyczących relacji ze światem jest adaptacja doktryn społeczno-politycznych i próba ich umiejscowienia w doktrynie prawosławnej jako jednego z integralnych elementów. Tego typu idee, wykorzystując zewnętrzne i często obce chrześcijaństwu koncepcje, adaptując określone wartości polityczne, próbują uzasadnić swą zasadność, wykorzystując metodologię i argumentację teologiczną. Wszelkie idee mocarstwowe, polityczno-militarne, społeczne, etniczne, wywyższające określony naród, społeczność lub rasę, przybierały w historii szaty koncepcji chrześcijańskich. W przypadku idei wywyższającej określoną nację, nazwanej etnofiletyzmem, została ona w łonie Cerkwi prawosławnej eklezjalnie oceniona i kanonicznie potępiona jako herezja (Ławreszuk 2009a, 73; Ławreszuk 2009b, 17–19)¹¹. Inne idee, postulujące np. adaptację modelu imperialnego, spotykają się z mniej lub bardziej zgodną krytyką teologiczną, jednak bez jednoznacznej, kanonicznej oceny. Do takiej grupy zaliczyć należy koncepcje mocarstwowe przedstawiane w ujęciu religijno-mistycznym, np. ideę ‘ruskiego miru’ (Rousselet 2020, 122; Coman 2023, 6–8), ‘ideę Nowego Rzymu’, ‘Wielkiej Grecji’ lub ‘Wielkiej Idei’ czy ‘Wielkiej Serbii’ (Ławreszuk 2009a, 79.81–82). Nie wszystkie one są w pełni uformowaną, zamkniętą i jasno prezentowaną koncepcją. Pośród nich możemy wymienić i takie, które rodzą się w publikacjach i wypowiedziach i przyjmują swoją mniej określoną formę. Współczesnym fenomenem takich koncepcji wydają się być teorie uzasadniające zaangażowanie polityczne, wspierające

¹¹ Oros soborowo ogłoszony we wrześniu 1872 roku głosił: „Krytykując i potępiając, odrzucamy etnofiletyzm jako rasową dyskryminację i nacjonalistyczną tendencję. Odrzucamy ją jako przeciwną Kościołowi Chrystusowemu, nauczaniu Ewangelii i świętym kanonom naszych Świętych Ojców” (Ławreszuk 2009a, 85).

lub usprawiedliwiający konflikty zbrojne i serwilizm wobec instytucji państwowych. Szereg oficjalnych wypowiedzi hierarchów Cerkwi rosyjskiej i też powielanych w środowisku Patriarchatu Moskiewskiego, jest przedmiotem analizy teologicznej, w której zostały scharakteryzowane jako nowe i niebezpieczne teorie. Poszczególni badacze i publicyści nadają im przy tym różne nazwy, m.in. teologia wojny, prawosławny szachidyzm (Shumylo 2022) lub ‘z-teologia’¹². Nie są to wyłącznie koncepcje pojawiające się w jednym konkretnym ośrodku polityczno-społecznym, albowiem równolegle w Ukrainie pojawiła się m.in. teologia Majdanu stanowiącą lokalną alternatywę teorii rosyjskich (Cherenkov 2015). Koncepcje te adaptują rozmaite, często diametralnie różniące się od siebie idee, angażując je w przestrzeń doktrynalną. Rosyjskie teorie, wyrastając z historycznych motywów ‘świętej Rusi’, konkretyzują się szczególnie w obliczu trwającej wojnie w Ukrainie. Koncepcje te koncentrują się m.in. wokół następujących stwierdzeń:

- Partykularne działania wojenne są moralnie uzasadnione konfliktem „między dobrem a złem” (Shumylo 2022).
- Działania wojenne mogą być uzasadnione jako „sprawiedliwa wojna” („Osnovy social’noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi” 2008; Coman 2023, 3–6)¹³.

---

¹² Nieformalne określenie postawy apologetów wojny w Ukrainie. Nazwa wykorzystuje jedno z oznaczeń jednostek armii rosyjskiej biorącej udział w działaniach zbrojnych w Ukrainie.

¹³ Zarówno poszczególne Cerkwie autokefaliczne, jak też współcześni teolodzy, w swoich komentarzach i oficjalnych dokumentach, wyraźnie sprzeciwiają się koncepcji sprawiedliwej wojny. W dokumencie z 2021 roku opracowanym przez zespół teologiczny Patriarchatu Konstantynopolińskiego „Za życie świata. Etos społeczny Cerkwi prawosławnej” każda wojna, jak również terroryzm oraz każdy akt przemocy (seksualnej, domowej), aborcja, mowa nienawiści i działania nimi prowokowane, zostały skategoryzowane jako „bunt przeciwko Bogu i Bożemu porządkowi stworzenia” („Ihper tis tu kosmu Zois. To kinoniko itos tis Ortodoksis Eklisias” 2023, {rozdz. 5}). Bardziej szczegółowa analiza zagadnienia została przedstawiona m.in. przez o. Stanleya Harakasa oraz Viorel Coman (Harakas 2003; Coman 2023, 9–12).

- Chrześcijański prymat przebaczenia może być odrzucony poprzez uwarunkowanie go sprawiedliwością: „przebaczenie bez sprawiedliwości jest kapitulacją i słabością” („Patriarshaja propoved’ v Nedelju syropustnuju posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelja” 2022).
- Ocena działań wojennych może być przewartościowana w celu moralnego wsparcia żołnierzy i zachęty do udziału w działaniach militarnych. Dokonywane jest to m.in. poprzez głoszenie tezy o śmierci na polu bitwy, „która zmywa wszystkie popełnione grzechy” i zrównuje ją z „uczynkiem równoważnym ofierze” („Patriarshaja propoved’ v Nedelju 15-ju po Pjatidesjatnice posle Liturgii v Aleksandro-Nevskom skitu” 2022; Shumylo 2022), co może być przyrównane do obcej prawosławiu indulgencji¹⁴.
- Dualistyczne wyodrębnienie „złego świata zewnętrznego” i wskazanie alternatywy w postaci „idealnej” lokalnej władzy, prowokujące do serwilizmu względem tej ostatniej („Patriarshaja propoved’ v Nedelju syropustnuju posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelja” 2022).
- Dualizm świata wyznacza jedyną właściwą przestrzeń wolną od zła. Koncepcja ta wprowadza ekskluzywizm nowej ideologii, umiejscawiając w tej idealnej przestrzeni nie tylko struktury cerkiewne, lecz również naród, struktury władzy i ideologie państwowo-społeczne (Hovorun 2022, 5).
- Konflikt zbrojny w Ukrainie został spowodowany nie tylko przez czynniki polityczne, lecz również przez moralne wypaczenia i nie jest jedynie konfliktem politycznym z Ukrainą, lecz wojną

---

¹⁴ Paralelne wnioski dotyczące aktywistów Euromajdanu i rewolucji godności z lat 2013-2014, zostały przedstawione przez zwierzchnika Ukraińskiej Cerkwi Grekokatolickiej, który przyrównał zabitych na Majdanie do aniołów. 11 lutego 2015 roku, dekretem prezydenta Ukrainy, ofiary Euromajdanu zostały oficjalnie określone jako „Niebiańska sotnia” (Konstantinova 2021; „Na Ukrainie – Dzień Bohaterów Niebiańskiej Sotni” 2023).

z „siłami zła” utożsamianymi ze „złym światem” zewnętrznym („Patriarshaja propoved' v Nedelju syropustnuju posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelja” 2022).

- W celu moralnego kształtowania społeczeństwa Cerkiew może i powinna wpływać na środowiska polityczne i wykorzystywać wszelkie sojusze, które łączy zbieżna etyka (Shumyło 2022).
- Zadaniem struktur cerkiewnych jest obrona „prawosławnej cywilizacji”, co wiąże się z walką między konserwatywnym „przedmurzem” chrześcijaństwa, tj. „ruskim mirem” a „liberalnym i zsekularyzowanym światem Zachodu” (Coman 2023, 7).
- Wprowadzenie do języka doktrynalnego pojęć *stricte* politycznych takich jak: tradycyjne wartości, uświęcona megacywilizacja, przestrzeń narodowa, antycywilizacja (Shumyło 2022).

Pojawianie się tych nowych teorii, stanowiących próbę zaangażowania struktur cerkiewnych po stronie instytucji państwowej, wywołuje kontrowersje w społeczności prawosławnej, która z kolei owocuje już pierwszymi wstępnymi analizami. Z inicjatywy *Orthodox Christian Studies Center* Uniwersytetu w Fordham oraz Akademii Teologicznej w Wołos środowisko teologów prawosławnych w 2022 roku przygotowało deklarację, która potępiła ideologię „ruskiego miru”¹⁵. Choć deklaracja koncentruje się głównie na negatywnym wpływie jednej z koncepcji, to jednak, w swej argumentacji uniwersalnie obnaża wszelkie formy uzależnienia oraz adaptacji świeckich norm politycznych i społecznych do sfery religijnej. Wyjaśniając dogmatyczne nauczanie o Cerkwi, tekst deklaracji potępia wszelkie próby zastąpienia królestwa Bożego „głoszonego i zapoczątkowanego przez Jezusa Chrystusa, [...] przyjętego przez Cerkiew [...] i doświadczanego podczas każdej Boskiej Liturgii” przez wszelkie królestwa tego świata, „czy to «świętą

---

¹⁵ Deklaracja została podpisana przez ponad 1500 naukowców z całego świata. Jej pełny angielski tekst wraz z tłumaczeniami w 21 językach dostępny jest na stronie Public Orthodoxy („A Declaration on the «Russian World» (Russkii mir) Teaching” 2022).

Ruś», czy «święte Bizancjum»” „A Declaration on the «Russian World» (Russkii mir) Teaching” 2022, {rozd. 1}). Deklaracja odrzuca próbę doktrynalnej hierarchizacji jakiegokolwiek systemu władzy oraz polityczno-społeczne idee wybraństwa lub dominacji określonej wspólnoty narodowej czy etnicznej („A Declaration on the «Russian World» (Russkii mir) Teaching” 2022 {rozd. 2–3}).

3.3. Kolektywizm, dehumanizacja i wypaczenie wspólnotowości

Teologia polityczna lub politologia, prowadząc badania dotyczące Cerkwi jako organizacji eklezjalnej i jej relacji ze światem, może wywoływać kolejne zagrożenia. Jedno z nich uwidacznia się w obcej prawosławiu tendencji kolektywizmu, w której zanika troska o jednostkę, a rozważania dotyczą mniejszych lub większych zbiorowości, np. określonych wspólnot, narodów, przedstawicieli określonych religii. Systemy polityczne ze swej natury uciekają od indywidualizmu w kierunku analizy całego społeczeństwa lub grupy społecznej. Człowiek jako jednostka przekształca się w człowieka przynależącego do określonej grupy i wtedy podlega analizie politologicznej. Zagrożenie to istnieje nie tylko w sferze teologii politycznej czy politologii, ale i również w łonie samej społeczności religijnej. Z perspektywy politologii i nauk społecznych źródłem tego zagrożenia jest jednak czynnik zewnętrzny. Cerkiew dodaje do tej oceny element z przestrzeni doktryny prawosławnej, którego nie odnajdziemy w systemach polityczno-społecznych. Tym elementem jest grzeszna skłonność człowieka, cechy nabyte w efekcie upadku prarodziców, czyli sfera moralna i emocjonalna.

Systemy polityczne najczęściej przedstawiają człowieka jako część społeczeństwa, jednostkę umiejscowioną w zespole innych jednostek. Oparte na tej zasadzie idee społeczne funkcjonują zarówno w przestrzeni świeckiej, jak też przenikają w organizm religijny. We współczesnej narracji ideologii mocarstwowych, politycznych czy społecznych, głoszonych w szerokiej przestrzeni prawosławia i wokół niego, coraz częściej brzmiały idee, które od jednostki oczekują wyłącznie ‘posłuszeństwa’ i... na tym w praktyce kończy się ich koncentracja na jednostce. Zestawiając

imperatywy współczesnych i historycznych idei imperialnych, politycznych i społecznych, nakazujących określone postępowanie, powinniśmy zweryfikować ich zgodność z nauczaniem Jezusa Chrystusa, a przede wszystkim Jego skoncentrowaną na konkretnej osobie troską i indywidualną zachętą do działania wyrażoną słowami „jeśli chcesz” (Mt 19,21).

O ile, z perspektywy świeckich koncepcji społecznych i politycznych, idee związane z kolektywizmem mogą być określone jako ograniczanie praw człowieka, naruszanie swobód czy przymus, o tyle, z perspektywy prawosławnej antropologii podkreślającej godność, ale i wolność każdego człowieka, są one wypaczeniem prawidłowego postrzegania osoby ludzkiej, a więc mogą być określone jako dehumanizacja. Eklezjologia prawosławna mówiąc o wspólnotowości, tj. prawosławnym kolektywizmie, opiera się na istotnym uwarunkowaniu. Wspólnotowość wynika z antropologii i jest z nią nierozzerwalnie związana. Jedynie antropologiczny imperatyw wolności i odpowiedzialności prowadzi do koinonii, tj. do świadomej i aktywnie podtrzymywanej działaniami wspólnotowości.

Jeszcze jedno zagrożenie uwidacznia się nie tyle w samych ideach, co w sposobach ich wdrażania i w praktyce ich realizacji. To zagrożenie może być określone jako anonimizacja, tj. skrycie indywidualnej odpowiedzialności za kolektywem, instytucją lub ideą. Charakteryzująca się swoistym bezwładem masy administracja cerkiewna nigdy nie reagowała błyskawicznie, opierając się na zasadach synodalności i soborowości. Szczególnie współcześnie, w czasach natychmiastowych informacji, bezzwłocznych komentarzy i szybkich decyzji, ten sposób administrowania wyróżnia się swą opóźnioną reakcją. Unikając zbyt prostej i być może nieuczciwej oceny tego mechanizmu, powinniśmy jedynie wskazać, że wypracowane metody działania rozwijały się w określonym celu. Dla Cerkwi celem tym nie była akceptacja świata zewnętrznego, instytucji państwowych czy ośrodków informacyjnych, lecz własny organizm cerkiewny i tworząca go wspólnota wiernych. Przed jakąkolwiek oceną należałoby więc wnikliwie prześledzić przyczyny i skutki tego

typu sposobu działania, co nie jest jednak zagadnieniem poruszonym w tym artykule. Swoista pasywność decyzyjna organów administracyjnych Cerkwi nie powinna jednak zwalniać żadnego członka wspólnoty z odpowiedzialności za podejmowanie działań w celu realizacji swojego chrześcijańskiego powołania. Współczesne koncepcje nie zwracają należytej uwagi na rolę jednostek w realizacji misji Cerkwi Chrystusowej, w tym zwalczania sprzecznych z doktryną prawosławną koncepcji, ideologii czy też działań. W odpowiedzi na kolejne konflikty zbrojne, kryzysy społeczne czy polityczne, świat medialny, polityczny i społeczny czeka na głos Cerkwi, który potępi lub pochwali określone działania. Kolegialny głos synodów, soborów, zwierzchników lub komisji teologicznych obciążony jest sygnalizowaną wyżej pasywnością, natomiast indywidualne głosy pasterzy, duszpasterzy, przewodników duchowych również milkną w oczekiwaniu na 'kolegialną decyzję' lub 'obowiązujące wytyczne'. W tym kryje się anonimizacja głosu Cerkwi, który przestaje być głosem 'wołającego na pustyni', konkretnego człowieka, a staje się echem powtarzającym opracowane kolegialnie formuły. W epoce soborów powszechnych kluczowe dla ich doktrynalnych postanowień często były głosy odpowiedzialnych i zaangażowanych jednostek, które widząc sprzeczności teologiczne oraz błędne koncepcje postrzegania Boga, świata, wspólnoty wiary czy człowieka, nie milczały, lecz jednoznacznie weryfikowały je w oparciu o nauczanie Zbawiciela i całą doktrynę prawosławną. Hierarchowie i teolodzy, którzy w sytuacji konfliktów zbrojnych milczą, czekając na postanowienia organów kolegialnych, zrzucają z siebie przyjętą dobrowolnie odpowiedzialność i troskę za Cerkiew. Oczywiście, w określonych sytuacjach z łatwością można popełnić odwrotny błąd, uzurpując sobie zbyt szerokie pełnomocnictwa, i nie tylko przedstawiać wybrzmiały głos Jezusa Chrystusa, lecz również podejmować decyzję 'za' lub 'przed' kanonicznie usankcjonowanymi organami cerkiewnymi. Kluczem do uniknięcia tego przewartościowania jest prosty porządek: imperatywy doktryny powinny być głoszone jako imperatywy, a elementy stanowiące o praktycznym

wykorzystaniu rozwiązań płynących z Ewangelii i Świętej Tradycji Cerkwi mogą co najwyżej przyjmować formę indywidualnych opinii lub sugestii, ze wskazaniem na oczekiwaną kanoniczną i kolegialną opinię wspólnoty. Aksjomaty doktrynalne nie są bowiem przedmiotem negocjacji, natomiast różnorodność ich realizacji w konkretnych warunkowaniach historycznych i politycznych – jak najbardziej pozwala na wielość opinii i wybór dokonywany z wielu możliwych perspektyw.

Dlatego, chociaż słowa Chrystusa wyznaczają „prostą drogę” (zob. Ga 2,14), współcześnie Cerkiew ma realną trudność z jej prezentowaniem. Skrywa się ją za rozbudowanymi formułami, wzbogaconymi złożonymi ideami, które najczęściej są przedstawiane z dużym opóźnieniem i sygnowane autorytetem instytucji eklesjalnych. Wyczekiwane stają się głosy hierarchów, pasterzy i wiernych, które pełne są ognia żarliwości i jednocześnie ewangelicznej miłości i które przypomną o fundamentach prawosławnej doktryny: miłości, miłosierdziu, wolności, indywidualnej odpowiedzialności za postępowanie zgodne z nauczaniem Chrystusa.

We współczesnym prawosławiu możemy jednak zaobserwować również i wartościową przeciwwagę wobec powyższych negatywnych tendencji. Jednym z bardziej znamienitych stanowisk dotyczących relacji Cerkwi ze światem stała się wspólna deklaracja teologów prawosławnych krytykującą doktrynę ‘ruskiego miru’ opublikowana w 2021 roku. Przypominając fundamenty doktrynalne Cerkwi, deklaracja potępiła „duchową apatię”, „wyraźną odmowę mówienia prawdy” i wskazała właściwe ukierunkowanie moralnego kompasu jednostek i wspólnoty (zob. „A Declaration on the «Russian World» (Russkii mir) Teaching” 2022 {rozdz. 5–6}).

Wnioski

Próby analizy wzajemnych relacji Cerkwi i świata, opierające się na założeniach prawosławnej politologii religii lub prawosławnej teologii politycznej, posiadają swoje ograniczenia. Sygnalizowany w artykule

brak spójności terminologicznej, ograniczenie obszaru badań wyłącznie do sfery politycznej, wąskie i często spolaryzowane postrzeganie struktury eklezjalnej jako wyłącznie zorganizowanej hierarchicznie instytucji lub jako doktrynalnych idei pozbawionych praktycznego wymiaru, prowokuje do poszukiwań alternatywnej i szerszej przestrzeni badawczej, tj. omówienia relacji nie tylko w sferze politycznej, lecz również i społecznej, nie tylko z perspektywy 'teologii', lecz całościowej doktryny prawosławnej.

Przedstawione koncepcje charakteryzują się zróżnicowaną metodologią. Ich fragmentacja i rozproszenie budzą obiekcje już w samym środowisku naukowym.

Zagadnienia teologii politycznej są istotne i niezwykle potrzebne, jednak – z perspektywy doktryny prawosławnej – wyodrębnienie teologii politycznej lub oparcie badań wyłącznie na politologii religii, nie jest uzasadnione. Obie te propozycje nie uwzględniają Cerkwi w jej pełni, albowiem wymyka się ona z ich przestrzeni badawczej. Jej postrzeganie zostaje zniekształcone, albowiem jest pozbawione wymiaru ontologicznego, który nie jest jedynie elementem opisującym dogmaty wiary, lecz uwidacznia się w codziennym życiu i organizacji struktury eklezjalnej, w jej charakterze wspólnotowym czy eschatologicznym oczekiwaniu królestwa niebiańskiego. Ontologia, relacje trynitarne czy dogmaty chrystopologiczne nie ograniczają swojego oddziaływania wyłącznie do sfery teologii czy kultu, lecz wpływają na organizację administracyjną Cerkwi i podejmowane przez nią działania (np. działalność misyjną, organizację nowych wspólnot monastycznych czy troskę o środowisko naturalne).

Politologia wciąż pozostanie przestrzenią prowadzenia badań dotyczących relacji i wzajemnych oddziaływań Cerkwi i struktur politycznych. Z perspektywy nauk społecznych, stanowi wręcz idealne narzędzie do charakterystyki i oceny tychże relacji. Jednak z perspektywy Cerkwi istotne byłoby oczyszczenie przestrzeni badawczej, odrzucenie niekompletnych i niespójnych teorii teologii politycznej i odejście od tego wąskiego postrzegania w kierunku szerszej analizy: wzajemnych relacji

i oddziaływań Cerkwi i świata społeczno-politycznego. Takie ujęcie nie może być jednak nazwane teologią polityczną, gdyż po pierwsze – jest czymś więcej niż teologią, albowiem mówi o Bogu, o świecie i o człowieku, a po drugie – nie powinna być wyłącznie polityczną, bo dotyczy zarówno kwestii związanych z władzą i rządzeniem, ale też i innymi relacjami społecznymi. Istotę tych uwag porządkują pierwsze próby systematyzacji tej dyscypliny, realizowane zarówno przez indywidualnych teologów i badaczy, jak też przygotowane w ramach prac zespołów Cerkwi autokefalicznych.

Alternatywą koncepcji prawosławnej teologii politycznej stają się badania dotyczące społecznej nauki lub nauczania Cerkwi prawosławnej. Zdecydowanie szersze ujęcie relacji Cerkiew-społeczeństwo zostało zasygnalizowane w opublikowanym w 2021 roku dokumencie Patriarchatu Konstantynopolitańskiego „Za życie świata. Etos społeczny Cerkwi prawosławnej” („Ihper tis tu kosmu Zois. To kinoniko itos tis Ortodoksis Eklisias” 2023). Dokument ten wskazuje nowy kierunek badań, wyznaczając jednocześnie szeroką przestrzeń badawczą „relacji ze społeczeństwem”. Odnosi się on zarówno do indywidualnych poglądów teologów¹⁶, jak i do przygotowanej w 2000 roku socjalnej koncepcji Cerkwi rosyjskiej (Paprocki 2010; „Osnovy social’noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi” 2008). Za kluczowe potwierdzenie uznaje się przede wszystkim postanowienia Wielkiego i Świętego Soboru Cerkwi Prawosławnej na Krecie w 2016 roku, na którym, wychodząc od antropologicznego aksjomatu stworzenia człowieka na obraz Boży i podobieństwo, uzasadniono imperatyw chrześcijańskiego „starania o ochronę godności i wielkości człowieka” („Misja Cerkwi Prawosławnej

---

¹⁶ Przykładem nieformalnych postulatów opartych na prawosławnej eklezjologii i dotyczących zagadnień wewnętrznych i zewnętrznych o charakterze społecznym i politycznym są m.in.: praca zbiorowa „For the Peace from Above” z 2011 roku (Bos i Forest 2011) oraz prace teologów i publicystów podejmujących zagadnienia soborowości i synodalności w projekcie wydawniczym „Soborność” (Čapnin 2020) i na portalu *Public Orthodoxy*.

we współczesnym świecie” 2017, 76–77), który następnie staje się ak-sjomatem wszelkich kolejnych działań, oddziaływań i relacji Cerkwi.

Ukazane w artykule problemy związane z adaptacją politologii i ro-dzeniem się koncepcji teologii politycznych prowokują do dalszych badań, które ukażą alternatywną przestrzeń badawczą wyznaczoną przez prawosławną naukę społeczną.

Bibliografia

- Asproulis, Nikolaos. 2021. „Doing Orthodox Political Theology Today Insights from the Document for the Life of the World: Toward a Social Ethos of the Orthodox Church (2020).” *Review of Ecumenical Studies Sibiu* 13 (1): 16–30. <https://doi.org/10.2478/ress-2021-0002>.
- Bielik-Robson, Agata. 2020. „Teologia pracy: asceza, kenoza, apokalipsa.” *Civitas. Studia z filozofii polityki* 26 (wrzesień): 13–45. <https://doi.org/10.35757/CIV.2020.26.01>.
- Bokwa, Ignacy. 2016. „Nadzieja powszechnego zbawienia jako postać Bożego Miłosierdzia.” *Roczniki Teologiczne* 63 (7): 27–45. <https://doi.org/10.18290/rt.2016.63.7-5>.
- Borkowski, Andrzej. 2018. „Rola laikatu w procesie udzielania autokefalii.” *Latopisy Akademii Supraskiej* 9: 18–29.
- Bos, Hildo, i Jim Forest, red. 2011. *For the Peace from Above. An Orthodox Resource Book on War, Peace and Nationalism*. New York: Orthodox Research Institute.
- Bulgakov, Sergej. 1925. „Očerki uchenija o Cerkvi”. Put 1: 53–78.
- Čapnin, Sergej. 2020. *Sistemnye problemy pravoslaviâ: analiz, osmyslenie, poisk rešenij. Materialy pervogo seminara*. Zredagowane przez Sergej Čapnin. Moskwa: Proekt «Sobornost».
- Chaves, João. 2015. „Latin American Liberation Theology: The Creation, Development, Contemporary Situation of an On-Going Movement”. W *Handbook of Global Contemporary Christianity*, 113–128. Boston: Brill. https://doi.org/10.1163/9789004291027_007.

- Cherenkov, Mihail. 2015. „Social’noe «bogoslovie Majdana» v opyte I refleksijah molodogo pokolenija ukrainских protestantov. Chast’ I.” *Religija v Ukraïni* Dostęp: 2015.07.09. <https://www.religion.in.ua/main/bogoslovya/29701-socialnoe-bogoslovie-majdana-v-opyte-i-refleksiyax-molodogo-pokoleniya-ukrainskix-protestantov.html>.
- Chukwuemeka, Ibe, i Anthony Kumbo. 2023. „Understanding Ecotheology: Towards an Authentic Dominion Theology.” *IGWEBUIKE: An African Journal of Arts and Humanities* 9 (1): 115–31.
- Coman, Viorel. 2023. „Critical Analysis of the Moscow Patriarchate Vision on the Russian–Ukrainian Military Conflict: Russkiy mir and Just War.” *Scottish Journal of Theology* 76 (4): 332–344. <https://doi.org/10.1017/S0036930623000613>.
- Comstock, W. Richard, nd. „Doctrine”. *Encyclopedia of Religion*. Dostęp: 2024.09.30. <https://www.encyclopedia.com/environment/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/doctrine>.
- Cyryl Jerozolimski, św. 2000. *Katechezy przedchrzcielne i mistagogiczne*. Zredagowane przez Mateusz Bogucki. Przetłumaczone przez Wojciech Kania (Biblioteka Ojców Kościoła). Kraków: Wydawnictwo „M”.
- Czekalski, Rafał. 2009. „Teologia polityczna i jej krytyka na przykładzie dwóch wielkich teologów J.B. Metza i J. Ratzingera.” *Seminare* 26: 85–96.
- „Doktryna.” 2019. *Internetowa encyklopedia PWN*. Wydawnictwo Naukowe PWN. Dostęp: 2024.09.30. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/doktryna;4008020.html>.
- „A Declaration on the «Russian World» (Russkii mir) Teaching.” 2022. *Public Orthodoxy*. Dostęp: 2024.09.30. <https://publicorthodoxy.org/2022/03/13/a-declaration-on-the-russian-world-russkii-mir-teaching/>.
- Dziubiński, Zbigniew, red. 1997. *Teologia i filozofia sportu*. Warszawa: Salezjańska Organizacja Sportowa.

- Gebara, Ivone. 2023. „Rosemary Reuther and Her Impact on Feminist and Ecofeminist Theology in Latin America.” *Feminist Theology* 31 (3): 258–69. <https://doi.org/10.1177/09667350231163302>.
- Góra-Szopiński, Dariusz. 2015. „Czym może, a czym nie powinna być politologia religii?” W *Polityka jako wyraz lub następstwo religijności*, 13–31. Zielona Góra: Morpho.
- Harakas, Stanley. 2003. „No Just War in the Fathers.” *In Communion*. Dostęp: 2024.09.30. <https://incommunion.org/2005/08/02/no-just-war-in-the-fathers/>.
- Hovorun, Cyril. 2016. „Ideology and Religion.” *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 3 (lipiec): 23. <https://doi.org/10.18523/kmhj73933.2016-3.23-35>.
- Hovorun, Cyril. 2021. „«COVID Theology», or the «Significant Storm» of the Coronavirus Pandemic.” *State Religion and Church in Russia and Worldwide* 39 (1): 58–75. <https://doi.org/10.22394/2073-7203-2021-39-1-58-75>.
- Hovorun, Cyril. 2022. „Russian Church and Ukrainian War.” *The Expository Times* 134 (1): 1–10. <https://doi.org/https://doi.org/10.1177/0014524622111912>.
- Hovorun, Cyril. 2023a. „Orthodox Political Theology.” *St Andrews Encyclopaedia of Theology*, zredagowane przez Brendan Wolfe. Dostęp: 2024.09.30. <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology>.
- Hovorun, Cyril. 2023b. „Politicisation of Religion: Eastern Christian Cases.” W *The Power of Religion/Religion and Power*, 17–40. Berlin/Boston: De Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783111229102-003>.
- Hryniewicz, Waclaw. 1972. „Współczesna antropologia prawosławna.” *Analecta Cracoviensia* 4: 217–38.
- „Ihper tis tu kosmu Zois. To kinoniko itos tis Ortodoksis Eklisias.” 2023. *Greek Orthodox Archdiocese of America*. Dostęp: 2024.09.30. <https://www.goarch.org/social-ethos>.

- Kalaitzidis, Pantelis. 2012. *Orthodoxy and Political Theology*. Geneva: WCC Publications.
- Katechizm. Podręcznik do nauki Religii Prawosławnej*. 1938. Warszawa: Drukarnia Synodalna.
- Keller, Catherine. 2003. *Face of the Deep: A Theology of Becoming*. London and New York.
- Konstantinova, Elena. 2021. „Glava UGKC prichislil ubityh na Evromajdane k angel'skomu miru.” *Sojuz pravoslavnyh zhurnalistov*. Dostęp: 2024.09.30. <https://spzh.news/ru/news/84054-glava-ugkc-prichislil-ubityh-na-jevromajdane-k-angelyskomu-miru>.
- Kozłowski, Rościsław. 2003. „Z eklezjologii o. Mikołaja Afanasjewa.” *Elpis* 5 (7–8): 69–86.
- Ławreszuk, Marek. 2009a. „Prawosławie wobec problemu etnofiletyzmu.” *Elpis* 19–20: 73–102.
- Ławreszuk, Marek. 2009b. *Prawosławie wobec tendencji nacjonalistycznych i etnofiletystycznych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Ławreszuk, Marek, i Piotr Makal. 2022. „Polish View of the Contemporary Orthodox Church Law – Problems on the Way to Systematization.” *Studia Oecumenica* 22: 123–35. <https://doi.org/10.25167/so.4817>.
- Løland, Ole Jakob. 2021. „The Solved Conflict: Pope Francis and Liberation Theology.” *International Journal of Latin American Religions* 5 (2): 287–314. <https://doi.org/10.1007/s41603-021-00137-3>.
- Losskij, Nikolaj. 1994. *Bog i mirovoe zlo*. Moskwa: Izdatel'stvo Respublika.
- Małek, Krzysztof. 2022. „Teologia zwierząt jako nowa (sub)dyscyplina.” *Studia Pelplińskie* 56 (grudzień). <https://doi.org/10.12775/SPLP.2022.016>.
- McDaniel, Jay. 2007. „Ecotheology and World Religions.” W *Ecospirit*, 21–44. Fordham University Press. <https://doi.org/10.5422/fso/9780823227457.003.0002>.

- Meier, Heinrich. 2003. „Czym jest teologia polityczna? Wstępne uwagi na temat kontrowersyjnego pojęcia.” Przetłumaczone przez Magdalena Kurkowska. *Teologia polityczna* 1: 178–84.
- Michalak, Ryszard. 2020. „History of Politology of Religion in Poland. A Researcher Overview.” *Politics and Religion Journal* 14 (2): 219–62. <https://doi.org/10.54561/prj1402219m>.
- „Misja Cerkwi Prawosławnej we współczesnym świecie.” 2017. *Studia i Dokumenty Ekumeniczne* 1 (80): 75–86.
- Mittleman, Alan. 2009. „Theologies of Hope.” W *Hope in a Democratic Age*, 201–57. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199297153.003.0007>.
- „Na Ukrainie – Dzień Bohaterów Niebiańskiej Sotni.” 2023. *Ukrinform*. Dostęp: 2024.09.30. <https://www.ukrinform.pl/rubric-society/3672341-na-ukrainie-dzien-bohaterow-niebiańskiej-sotni.html>.
- „Osnovy social’noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi.” 2008. *Russkaja pravoslavnaja cerkov’*. Dostęp: 2024.09.30. <http://www.patriarchia.ru/db/text/419128.html>.
- Papanikolau, Aristotle. 2012. *The Mystical as Political: Democracy and Non-Radical Orthodoxy*. Notre Dame.
- Paprocki, Henryk. 2004. „Prawosławna koncepcja człowieka.” *Elpis* 6 (9–10): 27–41.
- Paprocki, Henryk, tłum. 2010. „Podstawy nauki Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego o godności, wolności i prawach człowieka.” *Elpis* 12 (21–22): 299–427.
- „Patriarshaja propoved’ v Nedelju 15-ju po Pjatidesjatnice posle Liturgii v Aleksandro-Nevskom skitu.” 2022. *Russkaja pravoslavnaja cerkov’*. Dostęp: 2024.09.30. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5962628.html>.
- „Patriarshaja propoved’ v Nedelju syropustnuju posle Liturgii v Hrame Hrista Spasitelja.” 2022. *Russkaja pravoslavnaja cerkov’*. <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>.

- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022a. „Antropologia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 91.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022b. „Dogmat.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 157.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022c. „Ekonomia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 176.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022d. „Eschatologia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 185.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022e. „Kinonia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 242.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022f. „kosmologia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 249.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022g. „Kosmos.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 249–250.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022h. „Teologia.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 447–448.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022i. „Teologia moralna.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 447.
- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022j. „Teologumen.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 448.

- Przyczyna, Wiesław, i Katarzyna Czarnecka, Marek Ławreszuk, red. 2022k. „Zgoda ojców.” W *Słownik polskiej terminologii prawosławnej*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku: 489.
- Ratzinger, Joseph. 1990. *Kościół – Ekumenizm – Polityka*. Przetłumaczone przez Joanna Kruczyńska. Poznań/Warszawa: Pallotinum.
- Reck, Donald W. 1964. „The Theoretical Bases of a Theology of Work.” *Irish Theological Quarterly* 31 (3): 228–39. <https://doi.org/10.1177/002114006403100303>.
- Remele, Kurt. 2013. „Animal Theology and Ethics.” W *Encyclopedia of Sciences and Religions*. Dordrecht: Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-1-4020-8265-8_1485: 102–105.
- „Rocznik «Teologia polityczna».” 2023. *Teologia polityczna*. Dostęp: 2024.09.30. <https://teologiapolityczna.pl/rocznik-archiwum>.
- Rousselet, Kathy. 2020. „The Russian Orthodox Church and the Global World.” W *Global Eastern Orthodoxy*, 41–57. Cham: Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-28687-3_3.
- „Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 11 października 2022 r. w sprawie dziedzin nauki i dyscyplin naukowych oraz dyscyplin artystycznych.” 2022. *Dziennik Ustaw poz.* 2022. Dostęp: 2024.09.30. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20220002202>.
- Ruether, Rosemary. 1993. *Sexism and God Talk: Toward a Feminist Theology*. Boston: Beacon Press.
- Shishkov, Andrey. 2022. „Dark Theology as an Approach to Reassembling the Church.” *Religions* 13 (4): 324. <https://doi.org/10.3390/rel13040324>.
- Shumylo, Serhii. 2022. „«Orthodox Shahidism» and Moscow Patriarch Kirill’s Neo-pagan Theology of War.” *Orthodox Times*. 11 grudzień 2022. Dostęp: 2024.09.30. <https://orthodoxtimes.com/orthodox-shahidism-and-moscow-patriarch-kirills-neo-pagan-theology-of-war/>.

Wiedersheim, Keith Andrew. 2022. „Dietrich Bonhoeffer: Ideology, Praxis and his Influence on the Theology of Liberation.” *Political Theology* 23 (8): 721–38. <https://doi.org/10.1080/1462317X.2021.1925438>.

Znosko, Aleksy. 1973. *Prawosławne prawo kościelne. Część I*. Warszawa: Chrześcijańska Akademia Teologiczna.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LXVI

Zeszyt 2

ROCZNIK TEOLOGICZNY

[E-WYDANIE]

WARSZAWA 2024

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Sławik, prof. ucz. – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ucz. – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ucz.

dr hab. Jerzy Sojka, prof. ucz. – sekretarz redakcji

MIĘDZYNARODOWA RADA NAUKOWA

JE metropolita prof. dr hab. Sawa (Michał Hrycuniak), ChAT

abp prof. dr hab. Jerzy Pańkowski, ChAT

bp prof. ucz. dr hab. Marcin Hintz, ChAT

prof. dr hab. Atanoli Aleksiejew, Państwowy Uniwersytet w Petersburgu

prof. dr Marcello Garzaniti, Uniwersytet we Florencji

prof. dr hab. Michael Meyer-Blanck, Uniwersytet w Bonn

prof. dr hab. Antoni Mironowicz, Uniwersytet w Białymstoku

prof. dr hab. Wiesław Przyczyna, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

prof. dr hab. Eugeniusz Sakowicz, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

prof. dr hab. Tadeusz Stegner, Uniwersytet Gdański

prof. dr Urs von Arx, Uniwersytet w Bernie

prof. dr hab. Piotr Wilczek, Uniwersytet Warszawski

Redakcja językowa – Kalina Wojciechowska
Korekta tekstów angielskich – Karen Wasilewska
Skład komputerowy – Jerzy Sojka

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]
PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.
All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission
and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

eISSN: 2956-5685

Wydawnictwo Naukowe ChAT
ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55
Objętość ark. wyd.: 15,5.

SPIS TREŚCI

ARTYKUŁY

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB ŚLAWIK, *Porneia (πορνεία) w Dz 15,20.29; 21,25. Znaczenie i pochodzenie motywu rozpusty w dekreście apostołskim*..... *7
- GRZEGORZ OLEK, *Motto J.A. Bengela jako rodzaj przedmowy do Novum Testamentum Graece. Interpretacja krytyczna*..... 299
- RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAŁ MARCIN LESZCZYŃSKI, *Metoda egzegetyczna Orygenesesa a szkoły katechetyczne w Aleksandrii i Cezarei* *69
- VIVIANA NOSILIA, *Kiedy adwersarz polemiczny nie boi się Boga i nie wstydzi się ludzi: obraz przeciwnika w „Lithosie” (1644)* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Prawosławna teologia polityczna i politologia – charakterystyka z perspektywy doktryny prawosławnej*..... 373

RECENZJE

- Е. Дикова “Ритъм и наратив. Календарните двустийшия на Христофор Митиленски и техните южнославянски преводи”.
София: Институт за балканистика с Център по тракология,
Българска академия на науките, 2023. 526 с.
ISBN 978-619-7179-42-2 (МАРИНА ЧИСТЯКОВА)..... 419
- Wykaz autorów 427

*Teksty oznaczone gwiazdką zawarte są wyłącznie w E-Wydaniu.

Contents

ARTICLES

- ANDRZEJ P. KLUCZYŃSKI, *History of the Formation of the Book of Zechariah 9-11* 211
- JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree* 237
- *JAKUB SLAWIK, *Porneia (πορνεία) in Acts 15:20.29; 21:25. The meaning and origin of the theme of fornication in the apostolic decree (polish version)* *7
- GRZEGORZ OLEK, *J.A. Bengels Motto as a kind of introduction to the Novum Testamentum Graecae. A critical interpretation* 299
- RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea* 321
- *RAFAL MARCIN LESZCZYŃSKI, *Origen's exegetical method and the Catechetical Schools of Alexandria and Caesarea (polish version)* *69
- VIVIANA NOSILIA, *When the polemic opponent does not fear God and feels no shame before people: the image of the adversary in "Lithos"* 341
- MAREK ŁAWRESZUK, *Orthodox Political Theology and Politology – Characteristics from the Perspective of Orthodox Doctrine* 373

REVIEWS

- E. Dikova "Rhythm and Narration: The Calendar Distichs of Christopher of Mytilene and Their South Slavonic Translations". Sofia: Institute of Balkan Studies with Center for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 2023. 526 p. ISBN 978-619-7179-42-2 (MARINA ČISTIÁKOVÁ) 419
- List of authors 427

*Texts marked with an asterisk are available only in the E-Edition.

Wykaz autorów

Andrzej P. Kluczyński, a.kluczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Jakub Ślawik, j.slawik@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Grzegorz Olek, g.olek@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Rafał Marcin Leszczyński, r.leszczynski@chat.edu.pl, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, ul. Władysława Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa

Viviana Nosilia, viviana.nosilia@unipd.it, Via E. Vendramini, 13, 35137 Padova, Włochy

Marek Ławreszuk, m.lawreszuk@uwb.edu.pl, Katedra Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku, ul. Ludwika Zamenhofska 15, 15-435 Białystok, Polska